ĆIRO TRUHELKA

STUDIJE O PODRIJETLU

IZVANREDNO IZDANJE
SUVREMENE KNJIŽNICE MATICE HRVATSKE
KOLO VI.

Dr. ĆIRO TRUHELKA

STUDIJE O PODRIJETLU

ETNOLOŠKA RAZMATRANJA IZ BOSNE I HERCEGOVINE

TISAK „TIPOGRAFIJE" D. D. U ZAGREBU

DR. ĆIRO TRUHELKA

STUDIJE O PODRIJETLU

ETNOLOŠKA RAZMATRANJA IZ BOSNE I HERCEGOVINE

ZAGREB 1941

IZDANJE MATICE HRVATSKE

UVEZ: KNJIGOVEŽNICA BOGUMIL ŠOBAN

I

PODRIJETLO BOSANSKIH MUSLIMANA

Zanimljiva je osobitost naroda velike uralo-altajske narodne skupine, da se u njih imena plemena obično sastoje od po tri suglasnika, čiji se poredak mijenja i svojom vokalizacijom odgovara pravilima eufonije turskog jezika. Ovakovom varijacijom nastaju nova imena za ogranke, odvojene od praplemena. To će razjasniti nekoliko primjera. Suglasnici *j r g* daju ime velikog nomadskog plemena Juruka, od koga jedan ogranak živi u Prednjoj Aziji, drugi je bačen daleko u Srednju Aziju, treći je dolutao čak na sjever u Sibiriju, a četvrti napokon živi u takozvanom Jurukluku na donjem toku Vardara u bivšem solunskom ajaletu. Poredamo li spomenuta tri suglasnika redom *j g r* uz prikladnu vokalizaciju, dobivamo ime Ujgura, drugog velikog turanskog plemena, koje predstavlja pralozu potonjih Ugra.

U jednoj vrlo staroj kanunami našao sam spomena drugom nomadskom plemenu po imenu Bagurdži-Arab. Plemensko je ime i tu složeno od tri suglasnika b g r, dakle Bagur, a promijenivši vokalizaciju dobivamo ime Bugara, koji su davno u predosmanlijsko doba prešli na Balkan i tu, pomiješavši se sa slovjenskim starosjediocima, osnovali državu Bugara.

Kao treći primjer navodimo suglasničku skupinu krt, koja nam predstavlja ime plemena Kurta u Kurdistanu, a metatezom nastaje od njega ime srodnog plemena Türk u Turkestanu, od koga je poteklo ime Turaka. Ovo je dakle čisto plemensko ime i nije nikada služilo skupnom oznakom

---

Napomena: U ovim se studijama služimo povijesnim nazivom vjeroispovijesti »grčkoistočni« mjesto oznake »pravoslavni« ili »srpskopravoslavni«, koja je stvorena u najnovije doba.

za onaj skup plemena, što ih je prvi sultan Osman podložio pod svoju vlast, koju je povećao osvajanjima u Prednjoj Aziji i kojoj su njegovi nasljednici pokorili ne samo čitav prednji Orijent, nego i dobar dio Europe. Za oznaku političke narodnosti ove velike države uvedeno je službeno ime Osmanli, i ono je kroz vjekove ostalo službenom oznakom carevine, kojoj su na čelu bili potomci kuće Al-Osmanove.

Ako se uza sve to plemensko ime Türk unutar otomanskog carstva nadaleko raširilo, ima se to pripisati tome, da riječ *türki* označuje *jezik* i *govor;* jezik, koji je uz mnogo arapske i perzijske natruhe postao službenim jezikom carevine. Ali riječ *türki* označuje ne samo govor, nego i pjesmu. Türki čagirmak znači »pjevati«, a u najširem smislu, u prostonarodnom anadolskom govoru, riječ türk označuje čovjeka kao takova, bez obzira na narodnost, i upotrebljava se rado u pripovijetkama za oznaku osoba, kojima se ne zna ili ne će da kaže imena. Zato se u granicama otomanskog carstva ime Türk, ne vežući uza nj neki osobit narodnosni pojam, brzo raširilo, a rado su ga slušali svi državljani islamske vjeroispovijesti, te je ono u pokrajinama, gdje je islamski elemenat jače pomiješan sa kršćanskim, postalo oznakom muslimana uopće. Analogon je tomu, da su tamo pripadnike grčkoistočne crkve, bez obzira na njihovu narodnost, zvali Grcima (Rummilleti), a katolike Latinima. U tom smislu, kao vjeroispovjedna oznaka, ono se upotrebljavalo i u Bosni, a da pri tome nikome nije bilo ni na kraj pameti pomišljati na neko turansko podrijetlo naših muslimana.

Ako bi dopustili etnološku mogućnost ovakove teze, trebalo bi pretpostaviti, da je ona posljedica jednog selidbenog pokreta većega stila, koji bi doveo u zemlju toliko mnoštvo azijskih doseljenika, da bi njihov broj mogao porasti na bezmalo tri četvrtine milijuna duša. Tu pretpostavku isključuje činjenica, da je, uza svu snagu vojničke i političke ekspanzije, etnička ekspanzija Osmanlija bila upravo neznatna. Povijest otomanske carevine na zna ni za kakav veći selidbeni pokret. Ni Turci sami ni njihovi bliži suplemenici nisu se nikada u većim skupinama iseljavali iz svoje postojbine i kolonizirali bilo koji novo osvojeni kraj u Europi; pa čak i onda, kada se je iz strategijskih razloga na krajini prema slobodnoj Hrvatskoj i Ugarskoj organizirala vojnička kolonizacija, nisu ti kolonisti — filu-

ridžije, vojnici ili vojnugan i derbendžije — bili muslimani, nego isključivo kršćanski podanici.

Jedini izuzetak čine nomadska plemena, koja su sa svojom stokom obilazila planinske visove i nepregledne travnjake i pašnjake Prednje Azije. Većina njih držala se pri tom lutanju stanovitog kraja, određenih putova, kuda bi se svake godine svraćali, a samo neka od njih zalutala bi vrlo daleko, kao spomenuti J u r u c i, koji su za nas zato od osobitog zanimanja, jer je jedan njihov ogranak, u vrijeme osvajanja za Murata I., prešao sa svojom stokom Bospor i u tračkim i macedonskim planinama između Rodope i Šarplanine našao vrlo povoljna zemljišta za svoje nomadizirajuće stočarstvo. Ti Juruci, po nukani povlasticama, što ih im je davala t. zv. s o l u n s k a k a n u n n a m a, ako se stalno nasele i okane nomadiziranja, naselili su se u kraju, koji se po njima i danas još zove J u r u k l u k o m. Ta seoba imala je prema tomu samo lokalno značenje za južnu Macedoniju; ali su se njene posljedice osjetile daleko u zapadnim zemljama, u hrvatskom povijesnom trokutu.

Juruci su zauzeli planine, kojima su se od pamtivijeka služili vlaški pastirski nomadi, podrijetlom Arumuni, te ih protjerali iz njihovih j a j l a k a, k i š l a k a i b a č i l a i prisilili, da sa svojom stokom sele prema zapadu i sjeveru, tražeći i nalazeći tamo po planinama privredne uvjete, koji pogoduju zanimanju periodičnog stočarskog nomadstva. To, a ne — kako neki misle — kosovska bitka, bilo je pokretnikom onoga velikog etničkog pomicanja, koje je zaredalo u XIV. vijeku i dovelo te nomadizirajuće pastire na zapad do jadranskog žala, na sjever do u Karpate, i time znatno izmijenilo etnografsku konfiguraciju toga prostora.

Potomke Juruka, koji su se u Jurukluku naseliti na vlastitim krčevinama, gdje im — osim 12 akči godišnje — država nije ubirala ni desetine ni zemljarine niti ikakva drugog poreza ili nameta, imao sam prilike promatrati i naći u njih bitna antropološka svojstva turanske rase i naročito jako izražen takozvani t a u r i j s k i t i p, po kojemu se osobito ističu između ostalih Europljana, te se sa bosanskim muslimanima ne mogu ni usporediti.*)

*) Da Osmanlije nisu ni imali neki višak naroda, koji bi mogli upotrebljavati za neku intenzivniju kolonizaciju, vidi se već po tomu,

Prema rečenom, neoboriva je činjenica, da Bosna nije nikada bila ciljem neke seobe, koja bi u većem broju uvodila etničke elemente uralo-altajske rase. Pa i unatoč tome, da je Bosna četiri vijeka živjela u sklopu otomanske carevine, nije se u nju uvuklo dovoljno orijentalnih elemenata, a da bi domaći narod, a naročito njegov islamski dio, resorbirali i asimilirali te ga, da tako rečemo, turanizirali.

Proces asimilacije može se doduše češće tamo primijetiti, gdje dva razna naroda žive u neposrednom susjedstvu ili čak pod jednom vlasti, te onaj jači i otporniji resorbira slabiji; ali da dođe do ovakove apsorpcije i odnarođivanja slabije komponente, potrebna su dva preduvjeta, koji treba da funkcioniraju uporedo i konstantno, a to su commercium i connubium, t. j. međusobno druženje i ženidba.

Pokušat ću ukratko prikazati commercium, koji je bio uvjetovan simbiozom bosanskih starosjedilaca sa gospodujućim istočnjačkim elementima.

Već prije dvadeset godina kušao sam obraniti Turke od objede, koja se povlači kroz sve školske povijesne knjige, da su oni kao osvajači bezobzirno i okrutno pobijeđenicima otimali zemlje i imovinu, obarali kršćansku kulturu, silom isturčili narod, nametali mu svoj jezik i lišavali ga etničkih obilježja narodnosti. Na osnovi bogate a do onda nepoznate arhivske građe dubrovačkog arhiva dokazao sam, da Osmanlije ne samo što nisu dirali u narodni jezik, nego je hrvatski jezik u Bosni ostao službenim jezikom uprave, dočim se turski ograničavao na šerijatsko sudovanje, a arapski na vjersko područje. Turci prve upravljače pojedinih bosanskih pokrajina nisu zvali valijama, nego vojvodama i krajišnicima, od domaćega pučanstva osnovali su vojnikluk kao autonomnu kršćansku vojničku organizaciju, pridržali su domaći porezni sistem dukatništva i samu staru upravnu podjelu zemlje na vojvodine i knežije, pa su čak — što je u Orijentu do onda nepoznato i u opreci sa šerijatom — u kanunamama uzakonili onaj oblik zemljišnog posjeda, koji je pod

---

što je sultan Mehmed II. osvojivši Jajce i druge bosanske gradove odvojio trećinu žiteljstva te poslao u Carigrad, da ga tamo naseli i popuni žiteljstvo, koje se smanjilo, jer su se Grci većinom bili razbježali. Tu politiku nastavio je i prilikom osvajanja drugih, naročito grčkih gradova.

imenom baštine i baštinskih zemalja od starine postojao u Bosni.

Zatečene starosjedioce, kao inoplemenike, oni nisu prezirali ni progonili, nisu im čak ni zatvarali puta do najviše časti u državi, kako to dokazuje veliki broj velikih vezira, počevši od Ahmedpaše Hercegovića dalje, koji su podrijetlom bili Bošnjaci. Dosljedno oni bosanskim domorodcima nisu uskraćivali ni najviša upravna mjesta u domovini, te za prvih pet desetljeća iza osvojenja Bosne nalazimo na čelu bosanskog sandžaka Skenderbega Mihajlovića, Sinanpašu Borovinića, Mustafapašu Jurišević ,a među hercegovačkim krajišnicima ističu se Ahmedbeg i Skenderbeg Vranešević, Mehmedbeg Obrenović, Sinanpaša Borovinić, Mustafabeg Bogojević sin Dautpašin i Hasanbeg Mihajlović.

Imademo dosta hrvatskih kršćana, koji su, ma da se nisu odrekli vjere, vršili vojvodsku čast, kao primjerice novski i trebinjski vojvode Vuk i sin mu Radivoj; vojvoda Donjih Vlaha bio je Herak Vladisalić, a od poturčenika da spomenemo samo Šibenčanina Muratbega Tardića, koji je u doba Husrefbegova vezirovanja bio njegov vojvoda u Sarajevu. Da je sam Husrefbeg po materi Seldžuki-sultaniji bio carskog roda, a po ocu Ferhadbegu podrijetlom hrvatske krvi, to budi samo mimogred spomenuto.

Od bosanskih muslimana, koji su u to doba došli do uglednog mjesta, spomenut ćemo samo nekoliko: braću Alibega i Smajila, sinove kneza Ivana Vlahovića; Ibrahimbega, Isabega, Ahmedbega i Skenderbega Vranešević; Ahmedbega Krajčinovića; Ahmedbega Radičevića; Ahmedbega Bodirožića; Kalinbega Obrenovića; Mustafu Milivojevića, Isaka Jablanića, Šeremeta Crnetića, Hasana Skenderovića — a stotine i stotine uglednih islamiziranih Hrvata moramo prešutjeti, jer im je patronimikon prikriven arapskim Abdah, Abdulah, Abdulgafur, Abdulhaj i sličnim arabiziranim imenima. Da su se svi ovi ljudi u svojim pismima služili hrvatskim jezikom, ne treba napose isticati; ali je važno to, da je na Porti i na valinskom divanu postojao osobiti ured za hrvatsko dopisivanje.

Kao dijaci i kancelari spominju se Branko, Mihajlo, Herak, Petar i Pokrajac Dijaković, a diplomatske misije povjeravali su sandžaci ljudima, čija imena glase: Tvrdiša Bogutović, Branisav, Teodor, Aleksa, Vlah Svinjarević, Stjepan Srati-

nović, Vuk Vraneš, Brailo, Tvrtko, Herak, Pokrajac Vlah. Milivoj Mihočević, Vuk Baličević, Ivan Radičević, Ivko Konjhodžić, Radoje Vučetić, Vukan Dubravčić, dakle su mahom domaći ljudi — kršćani.

Nabrajati one bezbrojne kršćane, koji su u ovo doba kao knezovi upravljali manjim upravnim jedinicama, značilo bi razvlačiti ovaj popis u nedogled.

Službeni commercium između osvajača i osvojenika u Bosni predočit će nam najbolje prvi pionir, koji je osmanlijskoj ekspanziji prema zapadu utirao putove, Isabeg, isprva krajišnik u Skoplju, poslije zapovjednik zapadnim stranama u Kruševcu, konačno prvi sandžakbeg vrhbosanski. On u jednom pismu, koje nam se je sačuvalo, zove hercega Stjepana svojim bratom, a vojvodu Petra Pavlovića svojim sinovcem. Na čelu njegova ureda viđamo dijake Branislava, Mihajla i Heraka; kao poklisare šalje na posaobine Heraka Vraneša, Branila Stjepanovića, kefaliju Stefana, dakle, osim Alije Knežića, same kršćane. Na njegovu dvoru igra veliku ulogu bilo kao bankar i savjetnik za trgovinu, rudarstvo i eksploataciju crvca (krmeza), bilo kao ortak u trgovačkim poduzećima i kao zakupnik carina i sl. Dubrovčanin Živan Pripčinović, a prigodice mu služi u trgovačkim poduzećima i drugi Dubrovčanin imenom Ivanko.

On je bio arbiter u svim prijeporima, što su postojali među bosanskim velmožama, pa čak i u sporu, koji je zavadio kuću hercega Stjepana. On se živo zauzima za potomstvo kneza Brajila Tezalovića, da dođe do svoje baštine, a svoj veliki ugled na Porti često je upotrebljavao na korist Bošnjaka, pa i samih Dubrovčana.

Te prijazne prilike su se nakon opsade Beča istina promijenile; ali, uza sve to, u katalogu valija i vezira, koji su bili na čelu bosanskog vilajeta, naći ćemo imena 34 vezira, za koje se osobito veli, da su podrijetlom Bošnjaci, a među njima imade odvjetaka porodica Dugajlića, Sokolovića, Sijerčića, Korča, Sifrića, Varvara, Pruščaka, Sovića, Miralema i t. d. Koliko li je još Bošnjaka bilo među onima, čije podrijetlo nije zabilježeno, to se dakako ne da ustanoviti.

Pregledamo li popis sredovječnih bosanskih plemićkih rodova, čiji su grbovi sačuvani u fojničkom grbovniku, naći ćemo, da potomstvo više od trećine njih još danas živi među

bosanskim begovskim porodicama. Što su skoro sve kapetanije bosanskih krajiških gradova n a d a r = u l = h a r b u još iz predosmanlijskog doba kao leno ostale u rukama islamiziranih starosjedilaca, dokaz je, da ni u kasnije doba, uza sve veće suprotnosti, službeni odnošaj između Porte i Bošnjaka nije bitno promijenjen.

Eto, tako izgleda službeni c o m m e r c i u m između Osmanlija osvajača i Bošnjaka pobijeđenika. On je preveć obziran i koncilijantan, a da bi u sebi nosio klicu bilo kakova nasilnog odnarođivanja; on je premalo nasrtljiv, a da bi mogao uspješno turanizirati narodno mnoštvo.

Što se tiče međuvjerskog odnošaja, njega će nam najzornije prikazati događaj, koji se je odigrao neposredno iza osvojenja Bosne na Milodraževu polju. Tu se car osvajač, sultan Mehmed II., sastaje sa čednim fratrom, fra Anđelom Zvizdovićem, i daje mu u ruke listinu ,kojom bosanskim katolicima zajamčuje vjersku slobodu. On mu ne daje prosti b e r a t,. kojim inače podjeljuje povlastice, ne daje mu ni f e r m a n, kojim svojim najvišim dostojanstvenicima saopćuje svoju carsku volju, nego mu daje a h d n a m u t. j. s a v e z n i u g o v o r, kako ga sultani inače daju samo suverenim osobama. Jednom riječju, na Milodraževu polju susreće on predstavnika bosanskih katolika kao ravnopravna k o m p a c i s c e n t a. Dakle vijesti o nekom nasilnom isturčivanju bosanskih kršćana u doba fetha potpuno su neosnovane. Ako je uza sve to proces islamizacije upravo nevjerojatno brzo unapredovao, ima to svojih posebnih razloga. Tu je postojala vjerska rascijepanost, tu su bogumili uslijed toga. što muslimani kao i oni slave petak, što je i u njih brak civilna ustanova, a ne sakramenat, našli važnih dodirnih točaka sa islamom, te su, sjećajući se progonstva, kojima su sa strane kršćanskih vladara zavojevača izvana bili kroz stoljeća izvrženi, objeručke prihvatili islam. Što se katoličke crkve tiče, njena je organizacija bila slaba, u rukama nekolicine fratara, koji ne predstavljaju ni provinciju, nego samo vikarijat. Nije tu bilo ni nadbiskupije ni onoga broja biskupija, koji bi odgovarao prostoru zemlje, a vezu s Rimom predstavljali su tek apostolski vizitatori, koji bi prigodice dolazili i Svetoj Stolici izvješćivali o prilikama. Pravo je čudo, da se je u ovakvim okolnostima katolicizam uopće održao na životu.

Da se sada obazremo na drugi čimbenik, koji u procesu odnarođivanja igra najglavniju ulogu, na connubium.

Uslijed promjena, nastalih osvojenjem Bosne, javlja se tu vrlo zanimljiva pojava. Obzirom na brak razvijaju se tri vjerske zajednice, tri među sobom strogo odijeljene, po jakosti diferencirane endogamične grupe. U sve tri su redoviti brakovi sa istovjercima, a oni sa inovjercima su izvanredno rijetki. Razmjeran tomu je priliv strane krvi, koji bi mogao izmjenjivati rasu. Najjači je u novonadošlih grčkoistočnjaka, jer su oni imali prilike, da se žene sa drugim vjernicima svoje crkve iz carevine, Grcima, Jermenima, Aromunima i Bugarima; vrlo je slab u katolika, koji su tek prigodice mogli uzeti koju djevojku iz Dalmacije ili Hrvatske, dakle približno iste krvi, a upravo neznatan je u muslimana. Oni, ma da su dolazili u doticaj sa muslimanima osmanlijske narodnosti, živjeli su u najstrožoj endogamiji. U Bosnu je doduše dolazilo mnogo Osmanlija, da kao činovnici služe u upravnoj i sudskoj struci; ali malo njih sa namjerom, da se tu stalno nastane. Ti ljudi vodili su sobom svoj harem, a koji su se u Bosni oženili, opet bi otišli. Malo njih, koji su sklopili brakove sa domaćim djevojkama i ostali u zemlji, predali su svom potomstvu stanoviti udio turanske krvi; ali, kako su im se djeca i unuci opet ženili domaćim djevojkama, ta je tuđa krv po zakonima mendelizacije resorbirana ,te se već u trećem koljenu jedva primjećivala. Strani došljaci dakle nisu Bošnjake turčili, nego su ovi naprotiv asimilirali, t. j. pohrvatili njihove potomke. Poznato je, da je između bosanskih muslimana i Osmanlija postojao uvijek neki antagonizam i da su Bošnjaci zazirali od toga, da svoje kćeri udaju za t. zv. Turkuše, a taj antagonizam zadobivao je često i opasan politički oblik, te je bio uzrokom pobunama, kao onoj krajiškoj u XVIII. vijeku, kojoj su pali žrtvom Mustafapaša Biščević i Salihpaša Kulenović, velikoj buni Husejnkapetana Gradaščevića sredinom prošlog vijeka i ponovnim pobunama sarajevskih janjičara protiv državne vlasti.

Endogamija bila je u bosanskih muslimana tako stroga, da sam ja u svoje doba poznavao desetak begovskih rodova, koji su se ženili samo među sobom i ne bi u svoj harem ni za što dovodili djevojke iz rodova izvan ovoga kola, pa bile iz najboljih kuća.

Iz pomenutih razloga su mješoviti brakovi između Osmanlija i bosanskih muslimana bili izvanredno rijetki i bez vidnog učinka na oblikovanje rase.

Kako se brzo izlučuje tuđa rasna primjesa, ako nema stalna priliva sa ženske strane, najbolje nam pokazuje takozvani Borreby-tip u Skandinaviji. Tu je, u neolitsko doba, živjela isključivo dolihocefalna rasa, a potkraj ovoga doba pojavljuje se iznenada brahicefalna sa isključivo muškim skeletima. Tu se dakle nesumnjivo radilo o većoj ratničkoj invaziji. Došljaci uzimajući žene u starosjedilaca stvaraju neku mješovitu rasu. Tijekom generacija, međutim, sve se više gube brahicefalni elementi i konačno posve iščezavaju. Jednom riječju, starosjedioci su resorbirali strane rasne elemente, jer je ovima nedostajao konstantan priliv sa ženske strane. Isti slučaj postojao je i kod mješovitih brakova u Bosni.

Endogamija i uz nju haremska klauzura bile su dakle u Bosni najuspješnija zaštita za očuvanje rasnog elementa, i mislim, da mogu mirno reći ,da su se rijetke etničke skupine u Europi sačuvale od tuđe natruhe onako čiste kao baš bosanski muslimani.

Iako Osmanlije prema rečenom ni preko *commerciuma* ni putem *connubiuma* nisu uspjeli da modificiraju narodnost bosanskim muslimanima te da ih osmanliziraju, nije dugovjeka simbioza sa Osmanlijama naravski ostala bez vidnih tragova. Apstrahirajući od vjerskog života preuzeli su bosanski muslimani mnoge istočnjačke običaje, nošnju, način života, istočnjački urbanitet, staloženost u mišljenju i govoru, stoičku resignaciju u neumitnoj nevolji te mnoge druge osobitosti, kojima se od drugih svojih suplemenika razlikuju, a može se reći, i odlikuju; ali sve je to izvanjsko, a ne zadire u samu bit rase. Puka je bila afektacija, što su oni nekoć voljeli svoja obiteljska imena turcizirati, te su im se tako vremenom prava imena izgubila. Sinovi paša i drugih viših dostojanstvenika voljeli su zamijeniti svoje porodično ime patronimikonom, izvedenim po očevoj časti. Tako nastaju oni bezbrojni i raznoliki Pašići, Begovići, Agići, tako razni Kapetanovići, Hadžići, Hodžići, Muftići, Muderizovići, Defterdarovići, Kadići, Softići i kako se već zovu, koji su svi nekoć imali čisto hrvatska prezimena, pa ih vremenom pozaboravljali. To je bio tek učinak mode, sličan maniji latiniziranja imena u zapadnoj Europi za

doba humanizma, kada su nastala imena kao Grotius, Leunclavius, Olearius, Ökolampadius, pa naša Mencius, Darsius i slične neukusnosti.

Mnogo su jači tragovi, što ih je simbioza s Osmanlijama ostavila u jeziku time, što je u nj unijela bezbroj turcizama; ali njih ćemo naći i izvan Bosne u svim zemljama, koje su živjele pod turskom vlasti, a broj im ne će biti mnogo veći, negoli je broj germanizama u poljskom, češkom ili ruskom.

Važnije je, da se istakne druga činjenica, da sâm turski jezik nigdje nije uhvatio korijena u narodu, a kako se je brzo izgubio i tamo, gdje su ga prihvatili, vidi se po tomu, što danas u samom Sarajvu ima jedva koji desetak ljudi, koji bi bili posve vješti turskom govoru i pismu.

Iz rečenoga se razabire, da su bosanski muslimani ostali ono, što su im bili praoci. Njihovu narodnu pripadnost najbolje nam zasvjedočava jezik, a taj je ikavština, koju je muslimanski harem sačuvao jednako čisto, kao što je sačuvao i rasu od tuđe natruhe. Ta ikavština, koja je, kako je to nedavno dokazao Vladimir Skarić, priopćujući popis timara čitavog vilajeta iz XVII. vijeka, još onda obuhvatala čitavo područje bosanskog vilajeta, ne živi danas nigdje u onako čistom obliku, kao baš u bosanskim haremima.

Zaključak, koji se iz toga može izvoditi, jasan je, a ja bih samo još spomenuo, kakvog su mišljenja o tome orijentalni autori. Najveći zemljopisac Srednjega vijeka, Arap Edrizi, koji je 1154. na dvoru siciliskog kralja Rogera II., takoreći ad usum delfini, napisao svoje veliko djelo, zove narod, koji živi u zemljama od Akvileje do Dubrovnika, hrvatskim. Kako su drugi islamski pisci o tome mislili, prikazao je ponovno Safvetbeg Bašagić, a mi ćemo samo upozoriti na najvećeg turskog putopisca XVII. vijeka, na Evliju Čelebiju, koji je u svojoj Sejahatnami opširno opisao Bosnu s kraja na kraj. Opisujući Sarajvo on hvali sarajske muslimane, podrijetlom Hrvate, radi njihovih vrlina i junačke ćudi, a da im prikaže jezik, navodi glosse uz turski prijevod i naročito ističe jednu jezičnu osobitost Sarajlija, koja je inače malo kojem istraživaču pala u oči, a ta je, da oni sva osobna imena završavaju na **o**. To je sitnica, koja je mogla pasti u oči samo dobrom i oštrom promatraču, jer je doista specifična sarajska osobitost, da oni osobna imena, bila arapska, bila narodna, završa-

vaju na o. Tako danas još vele Ibro, Huso, Avdo mj. Ibrahim, Husejn, Abdulah, a obiteljska imena glase Spaho, Svrzo, Glođo, Fočo i t. d., mj. Spahić, Svrzić, Glođić, Fočić.

Naoko je sitnica, ali je s jezičnog stanovišta zanimljiva i činjenica, da bosanski muslimani za oznaku mjeseci sunčane godine upotrebljavaju specifično hrvatsko narodno nazivlje (sičanj, veljača i t. d.), i to ne samo u svojim ruznamama, salnamama i kalendarima, nego se to sačuvalo i u govoru naroda do danas.

U begovskim kućama sačuvalo se do najnovijeg doba i ono narodno pismo, kojim su prvi bosanski sandžaci pisali svoje poslanice, bosanski fratri svoje matrikule i kronike, a fra Matija Divković svoja tiskana djela. To pismo okrstiše punim pravom imenom bosanice, a muslimansku djecu nisu to pismo naučavali putujući daskali ili meštri, nego rođene majke ili stariji, kući privrženi i s njom srasli sluge ili dvorani.

Što se tiče narodnog pjesništva, dovoljno je spomenuti, da narodna epopeja nije nigdje tako bujno procvala te se tako dugo sačuvala kao među muslimanima bihaćke i cazinske krajine, gdje oni sačinjavaju najjači dio žiteljstva, da ni u kojem našem kraju nisu ispjevane ženske pjesme, koje bi se po nježnosti lirskog osjećaja i dubokoj osjećajnosti svojih napjeva mogle takmiti sa sevdalinkama, koje se ore podbrđima Trebevića i Vlašić planine.

Umjetničku vrijednost muslimanskog pjesništva ocijenio je najpozvaniji sudac, veliki pjesnik Goethe, koji je od stotinjak narodnih pjesama, što mu ih je pokazao Vuk Karadžić, kao najljepšu odabrao baš pjesmu o Hasanaginici te je njemački prepjevao.

Ako dakle jezik dolazi u pitanje kao faktor za određivanje narodne pripadnosti naših muslimana, to je pitanje riješeno već sa ovo nekoliko odlučnih činjenica, što smo ih u uskom opsegu jednog općeg razmatranja mogli iznijeti.

Ostaje nam još, da se sa nekoliko riječi osvrnemo i na antropološke osobitosti bosanskih muslimana. Oni su ljudi visoka uzrasta i širokih grudi, te uz Skandinavce po poprečnoj visini svoga stasa stoje u Europi u prvom redu. Formacija glave ima poznata obilježja dinarske rase, koja se u nas

pojavljuje već potkraj neolitika i koja seobom Slovjena dobiva pojačan porast brahicefalnih elemenata. Međutim valja istaknuti, da su spomenute osobitosti zajedničke koliko muslimanima i katolicima toliko i grčkoistočnjacima u Bosni te da među pripadnicima tih triju vjeroispovijesti u tome nema bitne razlike. Razlika nastaje ,tek ako se obazremo na pigmentaciju, koja je, ako ne važniji, u najmanju ruku jednako važan faktor pri formaciji rase.

Teorijski morali bismo pretpostaviti, da narod, koji stoljeća živi pod vlasti kath'exochen crnomanjastog naroda, kao što je osmanlijski, mora svi više naginjati crnomanjastoj pigmentaciji i da bi dosljedno bosanski muslimani morali biti tamnobojniji od svojih kršćanskih sugrađana. Uistinu opažamo baš protivno. Tamnookih muslimana ima 46.95%, katolika pojednako t. j. 46.82%, dočim je u grčkoistočnjaka taj postotak za 10% veći ili točno 56.27%.

Svijetlih očiju ima u muslimana 37.69%, u katolika 39.88%, a u grčkoistočnih opet za okruglo 10% manje, t. j. 28.52%. Slična razmjera postoji i u pigmentaciji kose, jer imamo tamnokosih muslimana 67.60%, katolika pojednako, a grčkoistočnih opet gotovo 10% više, to jest 76.48%.

Svijetla boja kose zastupana je opet u muslimana sa 12.30%, u katolika sa 9.24%, a u grčkoistočnih sa 7.77%.

Prosječni odnošaj ovih dviju vrsta pigmentacije predstavlja nam antropološki tip i obzirom na nj pripada tamnom tipu 47.96% grčkoistočnjaka, a muslimana i katolika 11 postotaka manje ,to jest u obiju po 38.89%. Naprotiv čistom svijetlom tipu pripada 9.40% muslimana, 7.51% katolika i 5.59% grčkoistočnih. Ostali postotci predstavljali bi takozvani mješoviti tip i mogu se lako iz navedenih brojaka izračunati.

Iz ovih činjenica izlazi, da su bosanski muslimani po intenzitetu pigmentacije najbliži, dapače posve jednaki katolicima. Ako se još uvaži, da su Hrvati bili predstavnici svijetloga tipa, komu su plava kosa i modro oko glavnom rasnom odlikom, onda dobiva osobitu važnost činjenica, da je čisto svijetli tip u muslimana najjače zastupan, jer bi po tomu baš muslimani bili najčišći Hrvati u Bosni. Zasluga je to haremske ekskluzivnosti, koja je i u ovom slučaju očuvala pradjedovska rasna obilježja.

II

MACEDONSKI JURUCI

Od različitih prednjeazijskih plemena, koja je bujica osmanlijske najezde prebacila preko Bospora na Balkan, zauzimlju znamenito mjesto Juruci, koji su se u doba prvih provala na Balkan prebacili u Europu, poplavili Traciju te se konačno zaustavili u Macedoniji, gdje su u istočnom dijelu ajaleta Selanika (Solun) i u južnom dijelu ajaleta Ušćup (Skoplje) ostali trajno do danas, te je ovaj kraj po njima prozvan Jurukluk om, koje mu je ime do danas ostalo.

U povijesti etnografskog razvoja Balkanskog poluotoka to je pleme bilo važnije negoli ikoje drugo od prednjeazijskih plemena, koja su slala u Europu svoje ogranke, važnije od Jermena, Tatara, Čerkeza, Kurda, Konijara i drugih, a u stanovitom pogledu ne zaostaje mu važnost ni za Osmanlijama; jer — dočim su ovi na Balkanu potisnuli samo slovjenski ili slavizirani vladajući gornji sloj ili ga poseljačili — protjerali su Juruci iz zemlje, koju su zauzeli, starosjedilački težački i čobanski vlaški narod, te se nastaniše na grudi, na kojoj je ovaj od pamtivijeka živio. Dočim se je osmanlijski gornji društveni sloj svuda, gdje je u Europi uhvatio korijena, nakon sloma svoje povlašćene političke i vojničke moći naglo povukao te se jednako brzo vratio u Anadol, kako je nekoć odanle došao, Juruci ostaše i danas još žive na onom tlu, koje su u doba svoje invazije zauzeli. I Jurukluk je, koliko ja znam, jedini pokus turske kolonizatorne politike, koji je doista uspio, a svi drugi, jer su poduzimani iz čisto vojničkih razloga, izjalovili su se ili su bar ostali bez trajnih posljedica za carevinu.

Koliko je god zanimljiv taj narod, toliko pada u oči oskudica pozitivnih podataka o njegovoj biti. Sigurno je očito

samo to, da su macedonski Juruci suplemenici onih Juruka, koji kao putujući čobani obilaze planinskim pašnjacima Turkmendaga, oko čijih se obronaka nanizao niz juručkih sela, kao Kunduslu, Jurukkjöj, Funduk, Akšiš, Kirke, Muhadžirkjöj, Gurude i dr., koji se kraj zove također Juruklukom.

O ovim anadolskim Jurucima imademo samo rijetkih, koji put i protuslovnih vijesti, što ih uglavnom zahvaljujemo Luschanu i Petersenu[1]), J. Th. Bentu[2]), Hamiltonu[3]) i E. Brandenburgu.[4])

Sve te vijesti slažu se u tome, da su Juruci nomadsko pleme, a s time se slaže i njihovo ime, jer »Jürük« spada u red onih imenica, koje se od glagolskog korijena izvode dodatkom ak (uk, ük, ik). Od glagola jürü-mek = putovati nastala je na taj način riječ jürük = putnik, nomad, jednako, kako je od bozmak nastalo bozuk u riječi bašibozuk. Od imenice jürek, ma da se jednako piše i ma da je za Juruke laskavije, ne smije se izvoditi, jer se ova izgovara jürek = srce, srčanost.

Premda je za postanak imena plemena bio mjerodavan njegov nomadski način života, valja naglasiti, da to ime u Anadolu označuje samo ona plemena, koja kao putujući stočari pohađaju jajlake i kišlake, to jest ljetne i zimske pašnjake Turkmendaga i drugih planina Prednje Azije, a nije neko zbirno ime svih nomada, cigana i sl., jer se ovi u starim spisima označuju imenom hajman, t. j. čergaš. Dapače i sami Turkmeni, premda žive pomiješani s Jurucima, ne zovu se nikada ovim imenom, ma da su i oni nomadski stočari.

Njihovo podrijetlo još nije sigurno ustanovljeno. Po Hamiltonu su u bližem srodstvu sa Turkmenima, po velikoj francuskoj Enciklopediji se od ovih bitno razlikuju. Po Nouveau Dictionnaire de Géographie (o. v. Yurük) su u srodstvu sa Seldžucima, te spadaju među prva turska plemena, koja su

---

[1]) Petersen u. v. Luschan: Reisen in Lykien, Milyas u. Kibaritis. Wien 1889., II. 213 i v. Luschan: Anleitung für ethnogr. Beobachtungen, Berlin 1899.

[2]) J. Th. Bent: Explorations in Cilicia Tracheia u Proceedings of the Royal Society. 1890., 445.

[3]) Hamilton, Researches in Asia Minor. Po Nouveau Dictionnaire de Géographie Universelle s. v. Yürük.

[4]) E. Brandenburg: Kusilbasch u. Jürükendörfer in der Gegend des Turkmendag u. Zeitschrift für Ethnologie, Berlin, 1905, 188.

se uselila u Malu Aziju, dočim im Luschan podrijetlo traži u Indiji, te ih drži srodnim sa Ciganima; međutim ovo mišljenje odbija Träger[5]), jer je među Jurucima našao dosta često plavu kosu i zelenkaste oči, a boja puti na pokrivenim dijelovima tijela im je bijela.

Maloazijski Juruci govore turskim narječjem, u koga po Luschanu ima mnogo tuđih, nerazumljivih primjesa, koje su po Bentu perzijskog podrijetla. Kaže se, da oni govore i nekim tajnim jezikom.

Možda nije samo slučaj, da se njihovo plemensko ime, kao i u većine naroda uralo-altajske skupine, sastoji od tri suglasnika, koji različito raspoređeni daju važna narodna imena. Tu smo pojavu spomenuli u prvoj studiji.

Izvan područja Turkmendaga ima u okolici Hodavendigara (Bursuta) oko 30 juručkih plemena, a po Kanuni džedidu bilo je u okolici današnje Ankare toliko Juruka, da su imali posebne kadije. U starim rukopisima našao sam još spomena Jurucima u Karadžalolosu i u Ajaslogu kod Smirne.

Kao što su Juruci bili prvo tursko pleme, koje je prije Seldžuka došlo u Anadol, držim, da su i macedonski Juruci bili prvi, koji su, čim su Osmanlije prešle Bospor, krenuli sa svojim stadima za vojskom, te su se u planinama jugoistočnog ugla Balkanskog poluotoka prosuli zelenim planinskim pašnjacima i postupno putevima, koje su im krčile vojske, polazili sve dalje na zapad. Da se je to desilo vrlo rano i da su već onda bili dosta brojni, čini mi se, dokazuje činjenica, da se vrlo rano spominju u spomenicima i da je njihova pastirska kolonizacija bila tako znatna, da se zakonodavstvo na njih rano obaziralo i izdalo nekoliko zakona, kojim se uređuje njihov socijalni i privredni položaj. Te su ustanove vremenom sabrane u posebni zakonik ajaleta Selanik ,koji je bio središte Jurukluka. Izvornik ovog zakonika je izgubljen — bar se do danas nije našao; ali se on pod imenom »Selanik Jürükleri Kanunnamesi« često navodi, te ima manje ili više opširnih izvadaka skoro u svakoj Erazikanunnami.

Kao ni o anadolskim nemamo ni o ovim macedonskim Jurucima mnogo pouzdanih vijesti. O Jurucima onoga dijela Macedonije, koji je nakon Balkanskog rata pripao Grčkoj, dao

---

[5]) Zeitschrift f. Ethnologie, Berlin 1905.

je Träger izvještaj pod naslovom »Jürüken und Koniaren in Makedonien«[6]), gdje im je obitavalište na području dan hoda istočno od Soluna do Seresa i Drame, a na sjever sižu do Strumice. Kao čista juručka naselja navodi sela Küküč, Jürükmahale kod Soho, Jürükleri kod Petriča, Jürüklar na Kursa-Balkanu i nekoliko sela po imenu Jürükkjöj. On priopćuje u svom izvješću i neka etnografska opažanja, a u antropološkom pogledu opisuje te ljude kao srednje visoke, od 162—169 cm; lice im je grubo, širokih jabučnih kostiju, jakih usana, male natrag uvučene brade, a to im je, kako veli pisac, posebno obilježje. Nos im je velik sa ravnim, možda slabo konkavnim povorom, uzak, visoko nasađen sa razapetim krilima. Lubanje su im visoke, široke, kratke, a često se u zatioku dižu strmo. Potonje obilježje je osobito karakteristično za taurijski tip i bilo bi dokaz, da su Juruci iz svoje pradomovine ponijeli stanoviti postotak taurijske krvi. Träger citira i sve, što je našao o Jurucima u staroj literaturi, naročito Consinéry-a, koji im je u svom putopisu namijenio posebno poglavlje[7]), i Beaujoura, koji 1788. juručki izvoz ćilima i vunenih rubaca računa na 70—80.000 komada.[8])

Consinéry smatra macedonske Juruke potomcima kolonista, koje su Osmanlije nakon prvih godina iza osvojenja Macedonije doveli onamo, i veli, da vjerojatno pripadaju plemenu Turkmena.

Još su oskudniji podatci, što ih imamo o Jurucima onoga dijela Macedonije, koji je poslije Balkanskog rata pripao Srbiji. Doduše, Cvijić ih u svojim geografsko-etnografskim radnjama nekoliko puta spominje ,a u Stanojevićevoj enciklopediji dao je D. Radovanović kratki prikaz onoga, što je o tom u Srbiji pisano, i po tome njihova naselja zapremaju kraj oko Ovčjeg polja istočno od Tikveša, te oko Velesa do Demir kapije, Lakavice, Dojransko polje, Lakovičko polje i Strumičko polje. Od povijesnih podataka tu nalazimo tvrdnju, da su se ovčjepoljski Juruci navodno doselili u početku XVI. vijeka, a oni oko Demirkapije i Tikveša potkraj XVII. vi-

---

[6]) U Zeitschrift für Ethnologie, Berlin 1906, 198 i sl.

[7]) Consinéry, Voyage dans la Macedonie, Paris 1831, 184.

[8]) U M. C. Sprengel, Schilderungen des Handels von Griechenland, besonders der Stadt Thassalonich. Weimar, 1801.

jeka. Pisac za ove tvrdnje ne iznosi dokaza, a mi ćemo vidjeti, jesu li one opravdane ili nisu.

Da popunimo praznine u dosadanjem poznavanju Juruka, koliko je to moguće, bar donekle, poslužit ćemo se sa nekoliko turskih rukopisnih vrela, koja, ma da nisu preobilna, pružaju bar autentične podatke o položaju i ustavu balkanskih Juruka.

Najvažnija je monografija Aličauša iz Sofije o timarima i o upravnoj podjeli turske carevine iz godine 1654. To djelo pisano je na osnovi službenih statističkih podataka, i tu nalazimo podatak, da je u ajaletu Rumeliji u to doba postojao posebni juručki sandžak, koji je razdijeljen u juručke odžake, a kako je svaki odžak imao pet vojnika slobodnjaka, ukupna vojnička snaga Juruka iznosila je 11564 momka.

Juručki sandžak sastojao se od šest liva (okružja), a to su Ovčje polje, Vize, Tekirdag, Selanik, Kodžadžik i Nalduken.

Iz istog vrela saznajemo, da je macedonskim Jurucima bio poglavar jurukbeg, a niži poglavari bili su ceribaše. Jurukbezi dobivali su za svoju službu zijamete, t. j. timare, čiji prihodi iznose godišnje više od 20.000 akči, a ceribaše imali su manje timare. Ti timari bili su doživotni, a ako bi im posjednik umro, davali bi se nekojem konjušaru iz carske konjušnice, a ne sinu umrlog. posjednika ili komu drugomu. Nažalost ne spominje Aličauš pobliže, koju su dužnost oni kao muselemi (slobodnjaci) vršili u turskoj vojsci; samo to razabiramo, da nisu služili kao borci, nego valjda kao čuvari konja i bivola, koji su vukli topove, što bi odgovaralo njihovu pastirskom zvanju. Njih po pet sačinjavalo je jedan odžak i dobivalo timar one vrsti, koja se zove benobet-timar (izmjenični timar), to jest sva petorica jednog odžaka bi naizmjence svaki po godinu dana vršili određenu službu i te godine uživali i prihode dotičnog timara.

Neke pobliže podatke o socijalnom i pravnom položaju Juruka nalazimo u pojedinim kanunnamama, a najstarije sam našao u jednom zakoniku, koji ide u doba prije prelaska Turaka preko Bospora. To se može zaključiti iz činjenice, da se tamo spominju samo anadolski vilajeti, a ni jedan europski, i da tamo nema spomena uredbi adžemioglana i

kuloglana, koju je za vrijeme sultana Murata II. organizirao rumelijski beglerbeg Timurtašpaša.

Taj zakonik ima naslov: *Haza surat-ul hukm arrafi al varidi fi kawanini padišahi hallede hullahu wa abbada dawlatahu*, t. j. Prijepis od cara — Bog mu produljio i ovjekovječio državu — zapovijedi izdane i stigle zakonom.

Tu u poglavlju o ovčarini nalazimo o Jurucima ove ustanove:

1.) Ovčarina Juruka iznosi kao i ona mještana po jednu akču za dvije ovce, a ako nemaju čitavo stado, uzimlje im se 12 akči u ime stadarine.

2.) I još ako Jurucima uginu ovce, te ne ostane ništa ili manje od 20, zovu se ovakvi crni (siromašni), i neka se od ovakvih ne uzimlje 12 akči.

3.) I još ako Juruci drže spahinsku zemlju, uzimlje se i od njih kao i od mještana od najboljeg stada 20 akči ili vrijednost jedne ovce, od srednjeg stada jedan toklu (godišnje janje), i zakon je, da se to čini u mjesecu travnju.

Na drugom mjestu veli se:

2.) I od Juruka uzimlje se od po dvije ovce jedna akča ovčarine, a u nekim mjestima broji se janje uz ovcu.

U poglavlju o mladarini veli se:

3.) Juruci su nestalni, i zato se mladarina za ženu ili djevojku ravna po ocu.

Konačno nalazimo u poglavlju o travarini ovu ustanovu:

4.) I još ako koji Juruk posjeduje i obrađuje zemlju, vinograd li bašču, neka plaća travarinu vlasniku timara, a za zimsku pašu ne plaća daću.

Nešto mlađi zakon, u kome se spominju Juruci, ima naslov: Haza kanūnnamei džedīdī sultani ve emri münīfī hākāni, t. j. »Novi carski zakonik i previšnja zapovijed«, čiji se prepisivač spominje u Kolofonu, i to slavni povjesničar i kodifikator zakonika Sulejmana Velikog, Ferīdūn, nišandžija porte s oznakom godine 982. (= 1574.)

O Jurucima govori odsjek o zimskoj paši ovako: Dođu li izvana u jedan timar ovce, neka se uzme od čitavog stada po ovca. I ova ovčarina pripada mjestu, na komu se ovce

zadržavaju i spavaju, a ne mjestu, gdje pasu. Isto vrijedi i za Juruke, koji na mjestu, gdje plaćaju desetinu i poreze, ne treba da plaćaju pristojbu za zimsku pašu, a gdje Juruci inače izgone na zimsku pašu, zakon je ,da dadu po 3 akče u ime zimske pristojbe.

U poglavlju o mladarini veli se opet o Jurucima:

Neka se uzimlje od bogatih djevojaka po 60 akči, od žena po 30, a negdje i po 40. Mladarina djevica mjeri se po ocu, a od žena po mjestu. A budući da su Juruci nestalni, mjeri se po ocu, te su u tom pogledu djevojke i žene izjednačene.

U kasnijem zakonodavstvu nalazimo još opširnije i točnije ustanove, koje vrijede za Juruke ,te je nastao osobit jurački zakonik za ajalet solunski. Nije poznato, je li taj zakonik izrađen u jedinstvenoj redakciji ili je samo zbirka raznih ustanova sabranih iz drugih zakonika i složenih u jednoj redakciji; ali je on postojao već u doba, kada je sultan Sulejman Veliki izdao svoju glasovitu kanunnamu, kojoj zahvaljuje ime zakonodavca — el Kanuni.

U tom zakoniku ima posebno poglavlje sa naslovom »Tumačenje položaja Juruka«, a sadržaj mu je ovaj:

»1. Budući da Juruci radi svog nestalnog načina života nisu nikomu podložni, ne smiju ih spahije zemalja, na koje bi sa svojima došli, napastovati i nametati im rajinske poreze; ali ako se odreknu nomadstva i jurukluka, raspuste svoju stoku i goveda te se dadu na privredu i bave oranjem i žetvom te seoskim glavarima jave, da u selu žive više od deset godina i da su zapisani kao raja, onda plaćaju prema rajinskom popisu dotičnom spahiji poreze. Oni su izišli iz jurukluka i postali rajom.

2. Ako netko drži staru rajinsku zemlju, bio on Juruk ili tko mu drago, zakon je, da plaća čiftakče, koje se zovu i kulukakče, a osim toga još onoliko akči, koliko je u onom vilajetu propisano zemljarine. Ali je zakon, da se od zemlje, što bi je Juruci poslije iskrčili, svojom sjekirom, ako ima opseg čitavog čiftluka, plaća samo 12 akči resmi-čifta.

3. Ako Juruci, na zemlji timarlije, svojom sjekirom iskrče tlo, plaćaju od čitavog čiftluka 12 akči, od pola čiftluka 6 akči, i ništa više; ali ako posjeduju rajinsku zemlju, davaju kao i raja, i ne smiju se tomu opirati ,navodeći, da će plaćati za

čitav čift po 12 akči. A krčevina, što je svojom sjekirom iskrče, mora biti šuma i šikara, kuda prolaze. Ova ustanova je opširno razložena u juručkom zakoniku solunskom.

4. Na mjestima, gdje Juruci pasu blago i prave torove za ljetnu i zimsku pašu, ne smije im nitko smetati,a oni ne smiju ničije usjeve oštetiti. Ako ih oštete, treba ih sa znanjem kadijinim prisiliti na odštetu.

5. I kad Juruk stanuje na spahinskom timaru i obrađuje ga i tu u granicama sela pase svoju stoku, nije dopušteno od njega tražiti travarinu. To je stari zakon.

6. I Juruci, neka se na mjestima, kojim putuju i koja trebaju za dolazak, boravak i odlazak na ljetnu pašu, ne zadrže dulje od tri dana i za vrijeme, što se zadržavaju, neka ne čine nikakove štete; ako je učine, neka budu prisiljeni na odštetu, ustanovljenu sudbeno.

7. I budući da Juruk nema nigdje stalna boravišta i neprestano luta, ne smije ga gospodar zemlje napastovati radi mladarine, a ako bi nastala rasprava sa strane spahija i subaša radi juručkih žena pod izlikom, da su se udavale sa njihova zemljišta, ne mogu ih timarbaše napastovati radi mladarine, jer su Juruci nomadi i nemaju nigdje stalna boravišta, kojim bi bili vezani uz tlo, i jer je mladarina porez, koji tereti samo rajinske žene, na zemlji stalno nastanjene i naseljene. To je stari zakon.

8. Budući da su Juruci nomadi, koji ni sa sandžakom ni sa sandžakbezima nemaju nikakove veze, njihovi su gospodari vlastiti subaše. Ako koji od njih tako krupno sagriješi, da je potrebno objesiti ga, pristoji izvršenje kazne njihovim subašama, pošto je kadija izrekao osudu. Tako je izdana previšnja zapovijed.

Cijela kanunnama je iz doba Hamzapaše i Dželalzade Teufika, Božji mir s njime!

9. Juruci, koji se odreknu jurukluka, nastane se na nekom mjestu te se bave poljodjelstvom i dokazano stanuju u onom vilajetu više od 10 godina, i pretpostavivši, da su u selu, u komu stanuju, upisani kao raja, po carskoj zapovijedi još uvijek nisu oslobođeni od jurukluka, nego su i nadalje podložni svojim begovima. I ako radi dvoje troje takvih u selu nastanjenih Juruka jurukbeg ili jurukceribaša dođe

s velikom pratnjom u selo te proboravi nekoliko dana i od seoskih žitelja besplatno i zabadava išće hranu i živež te bi time raju tlačio, a prihode vlasnika sela smanjivao te im prouzrokovao štete i neprilike, kako je to 11. džemadiulahira 984. (1572.) javljeno Visokoj Porti: izdan je ferman sa carskim rukopisom, da nije dopušteno ubuduće jurukbezima radi jednog ili dva Juruka, koji žive u selu i čekaju, da ih upišu u seosku raju, činiti selu nasilja i da se ima postupati po zemljišnoj knjizi, što je u kanunnami zapisano i spomenuto, da se postupa po pravdi, a jurukbezi da ne čine smetnje. Pisano na spomenuti način perom pokojnog Hamzapaše.«

Ove su ustanove prenesene i u zakonik sultana Ahmeda II. 1017. (= 1608.), koji se za razliku od starog zakonika (kanuni atik) Sulejmanova zove novim zakonom (kanuni džedid), ma da su tu mjestimice samo u stilizaciji promjene. Neke od tih ustanova preuzele su i razne lokalne kanunname, iako je njihovo pravno područje udaljeno od Jurukluka ,a spomenut ćemo samo dvije kanunname bosanskoga ajaleta, koje sam u svoje vrijeme priopćio.[9]) Tu su naročito ove ustanove:

1. Mladarina djevojke plaća se po materinoj strani. Za bogate žene iznosi po 1 riar (= real), za sirote po 10 akči, a za srednje prema njihovu stanju, a plaća se u carsku blagajnu.

2. Kao mnogi drugi manji lenski posjednici ubrajaju se i Juruci u askere i plaćaju kasam, t. j. ostavinsku pristojbu kadiaskeru.

3. Stanovite nuzpristojbe, koje se subsumiraju pod oznaku baduhava, te nagrade za sokolova gnijezda ili za uhvaćene bjegunce plaćaju se nakon izminuća roka, u kom prijašnji vlasnik gubi pravo ,napola juručkom subaši, i veli se naročito, da je ta ustanova uzeta iz juručke kanunname.

4. Ovčarina ima se uvijek odrediti po stvarnom stanju, a ne po onom prošle godine.

Ako u jednom bosanskom zakoniku, čije je pravno područje tako daleko od srednjebalkanskog Jurukluka, ipak ima spomena Jurucima, držim, da je to dokaz, da su u vrijeme, kada je nastao taj zakonik, pojedini Juruci sa svojom stokom

---

[9]) Glasnik zem. muzeja u B. i H. 1917., 427—476.

dolazili i u bosanske planine ,a možda nije isključeno, da su današnji hercegovački b a l i j e, koji se u mnogočemu razlikuju od ostalog seljaštva, potomci ovakvih nekoć amo dolutalih Juruka.

Prema rečenomu zauzimlju Juruci u društvenoj organizaciji otomanskog carstva ekonomski znatnije mjesto, višeg društvenog položaja od onog obične raje i zemljoradnika; oslobođeni su od mnogih poreza, nameta i daća, koje raju tište, i uživaju za se posebnu samoupravu, jer nisu podložni političkoj vlasti sandžakbega ili beglerbega, nego imaju svoje vlastite j u r u k b e g o v e i s u b a š e. Poglavica anadolskih Juruka stolovao je u Carigradu, a onaj balkanskih u Solunu, gdje je još u prošlom stoljeću vršio svoju vlast kao vrhovni poglavar Juruka s ovu stranu Bospora. Na čelu svake live bio je posebni beg, a njemu su bili neposredno podčinjeni c e r i b a š e i a g e kao vođe pojedinih plemena i skupova.

Glavni prihodi jurukluka bile su b a d u h a v e, t. j. razne pristojbe, kao mladarina, globe i kazne, te prihodi od lovine, od sokolovih gnijezda i odbjegle stoke, konja, mazga i druge životinje, pa i roblja ,koje bi Juruci uhvatili. Osim toga imao je on nad svojim područnicima i izvršnu sudbenu vlast. Isprva imadu jurački zakoni tendenciju, da se ovo nomadsko pastirstvo što više podrži i unaprijedi, i zato je svim zakonskim ustanovama cilj, da urede i unaprijede to stočarstvo i da ga što više oslobode od tereta i poreza. U drugu ruku nastojalo se, da se istup iz jurukluka što više otešča, a to se vidi iz ove ustanove u jednoj kanunnami, koja veli:

»Sin Juruka je Juruk i zabranjeno je, da njihov subaša dira u ljude, koji podrijetlom i od starine nisu Juruci. Nije dopušteno da Juruci od mutevelija dobivaju potvrde, da su navodno oslobođeni i da su nekomu zapisani u vakuf. Slobodni su samo oni Juruci, koji su oslobođeni na osnovi carske zapovijedi, koju imaju u rukama. Stari Juruk ne izlazi iz jurukluka, i ako je na bilo koji način upisan u drugu klasu, to mu jurukluk traje i dalje, a ni on ni njegovi ljudi ne postižu drugo pravo. Jurukbaša pobire i od njih juručke pristojbe.«

Nomadsko pastirstvo je način privrede, koji je bio podesan za slabo napučene krajeve Prednje Azije, gdje ima mnogo nerodnih stepa i planinskih travnjaka, ali je manje podesno na europskom tlu, koje je od davnine služilo za poljo-

privredne svrhe. Pokazalo se vremenom, da ono europsko-turskoj državi pruža malu ili nikakvu materijalnu korist, a kako je sav turski ustav zadojen duhom militarizma i svaki se stalež prosuđivao sa stanovišta koristi, koju on pruža ovom militarizmu, pokazalo se, da jurukluk ni u tom pogledu ne odgovara. Iako su Juruci uvršteni u zasebnu poluvojničku organizaciju m u s e l e m a, država je baš radi njihova nomadskog života od toga imala slabe koristi. Zato se sama od sebe nametala misao, da će ta korist biti veća, ako se Juruci stalno nasele, gdje se mogu lako naći i gdje im se može dostavljati poziv na vojnu službu, te ne treba oblijetati sve planine, dok se nađu i pozovu na smotru. I državna uprava radila je na tomu, da ih veže uza zemlju. Jedan način bio je taj, da im se dade rajinska zemlja, da je obrađuju i od nje plaćaju rajinske poreze, te da nakon 10 godina zemljoradništva prijeđu iz juručkog staleža u rajinski. Taj način je bio zgodan, da ponuka na kolonizaciju pojedince, ali ne čitave gomile Juruka. Kolonizaciji njihovoj išla je na ruku tek druga ustanova, koja je onim Juruçima, koji bi se stalno naselili, pružala veće pogodnosti, naročito veće olakšice pri plaćanju poreza, a to je baš ona ustanova, koju nalazimo u solunskoj juručkoj kanunnami. Ona je svakom Juruku dala mogućnost, da si krčenjem pustog zemljišta stvori posjed, za koji plaća, ako ima opseg čitavog čiftluka, t. j. 125—150 dunuma, godišnje samo 12 akči, a za pola čiftluka 6 akči, te je inače oprošten od desetine i drugih zemljišnih poreza. Ovom su se polakšicom, koju su dotada uživali samo janjičari, postizale dvije svrhe. Dotada neproduktivno tlo privedeno je kulturi, a Juruci su, uvidjevši korist ove ustanove, počeli jatomice krčiti zemlju i naseljavati se. To je bilo tim lakše provesti, što su se oni i kao zemljoradnici mogli i nadalje baviti periodičkim nomadskim pastirstvom, a tim su se načinom privrede bavili i dalje, dok ga se vremenom ne okaniše i tako nekadanji nomadi postaše seljaci nastanjeni u selima, koja jedno za drugim niču. Na taj način nastao je onaj kraj, što se po tim naseljenim nomadima prozvao Juruklukom, a prvo poticalo njihovoj zemljoradničkoj kolonizaciji bio je solunski zakon, izdan naročito u namjeri, da ovu kolonizaciju unaprijedi, u doba Hamzapaše, nešto prije godine 1572.

Prema tomu u životu macedonskih Juruka možemo razlikovati dvije faze. Jedna obuhvata razdoblje od njihova prije-

laza preko Bospora do solunske kanunname ,dakle do sredine XVI. vijeka, dok oni nemaju naselja, nego kao pastiri lutaju planinama; druga počinje u drugoj polovini XVI. vijeka, kada se oni stalno naseljavaju i stvaraju Jurukluk, na komu žive u selima kao zemljoradnici, koji se uzgred bave stočarstvom i periodičnim nomadstvom.

Prema tomu bi Radovanovićeva tvrdnja, da su se Juruci u Ovčjem polju naselili u XVI., a oni u Demirkapiji i Tikvešu u XVII. vijeku, trebala glasiti, da su se oni u to doba stalno nastanili, a uselili su se davno prije; jer, dok su Juruci sa svojim stadima prodrli od Bospora do Vardara i zaposjeli planine, koje su na tom putu prešli i s kojih su protjerali nomadske čobane starosjedioce te im zauzeli ispaše, moralo je proći mnogo vremena. Vremena je trebalo i za to, da se u solunskom ajaletu toliko razmnože, da nastane potreba, da se koloniziraju i privuku zemljoradnji. Zato je vjerojatno, da prvu pojavu Juruka na Balkanu moramo staviti u prvo doba iza prijelaza Osmanlija preko Bospora, a to potvrđuje činjenica, da se u to doba mnoštva protjeranih autohtonih Vlaha, koji su do onda nesmetano sa svojim stadima obilazili po macedonskim planinama, sele na zapad u zemlje, do kojih osmanlijska vlast još nije bila doprla, i da već u XIV. vijeku iskorišćuju pašnjake u Humskoj zemlji i u Bosni te u potonjim vjekovima dospijevaju u Dalmaciju, Hrvatsku i Istru, pa čak i na neke otoke. Ovaj priliv vlaških doseljenika, koji tu nađoše utočište, a vremenom i svoja ognjišta, bio je od odlučne važnosti za etnografsku konfiguraciju hrvatskih zemalja, a posljedice im osjećamo još i danas.*)

---

*) Pripomena. Ova radnja objavljena je pod naslovom »Ueber die Balkan-Yürüken« u Revue Internationale des etudes Balkaniques 1934., str. 89—99.

III

O PODRIJETLU ŽITELJSTVA GRČKOISTOČNE VJEROISPOVIJESTI U BOSNI I HERCEGOVINI

Prijelaz Turaka preko Bospora predstavlja sudbonosan događaj u povijesti jugoistočne Europe, osudan ne samo za političku konfiguraciju balkanskih zemalja, nego u nekoj mjeri i za etničku strukturu naroda, koji su dospjeli pod osmanlijsko gospodstvo.

Problem osvajanja riješile su pobjedničke turske vojske, koje se istom srčanošću i oduševljenjem, koje je nekoć vodilo Aleksandrove vojnike da osvoje Aziju, prebaciše preko Bospora, da osvoje Europu. Njima polazi za rukom svaki pothvat, jer pred sobom nađoše izmoždene ostatke bizantinizma, koji je izgubio sve vrline svojih helenskih i rimskih pređa a sačuvao samo njihove mane. Pitanje upravnog uređenja osvojenih zemalja riješili su Turci na taj način, da su vlastodršce dotadanjih uprava nemilice istrijebili ili protjerali, a dotadanji europski feudalni sustav zamijenili svojim, svojevrsno turskim, feudalnim ustavom, dočim je množina ladanjskog naroda po selima ostala na djedovini, da živi starim životom u službi novih gospodara. Na taj način ne bi zbog turskih osvajanja ni u Bosni došlo do dubljih etničkih poremetnja, a to već s toga razloga, što Osmanlijama nedostaje svaka sposobnost za kolonizatorske pothvate većega stila, koji su jedino kadri da vremenom asimiliraju podjarmljeno narodno mnoštvo. Zaprekom toj asimilaciji bila je donekle i vjera, jer je novi, gospodujući razred bio islamski, a podjarmljeni ostao je i nadalje kršćanski. Nije bilo na korist osvajačima, da tu granicu između vladajućih i podjarmljenih isturčiva-

njem potonjih sami obore. Čim bi kršćanin prešao na islam, postao bi ravnopravnim svakom Osmanliji, a to, bar u većem stilu provedeno, ne bi bilo nimalo korisno za osvajače, jer sami age i bezi bez raje ne mogu živjeti, kao ni trutovi bez pčela radilica. Zato je sve priča, što se govori i piše o nekom nasilnom isturčivanju starosjedilačkih gomila u Bosni. Zato se i dešavalo, da se je životni prostor osmanlijskog naroda kudikamo brže širio, nego naseljavanje osmanlijske populacije, pa se toj nerazmjeri doskočilo institucijom adžemioglana i kuloglana, to jest odabranih kršćanskih dječaka, koje su odvodili u Carigrad, tamo poturčili i odgajali u čisto osmanlijskom duhu kao pomladak za janjičare i druge vojničke i državne ustanove. Osim toga su mnoge istaknute osobe starih vladavina, da sačuvaju imovinu i položaj, dobrovoljno prelazile na islam, i tako se je arijskom krvlju pomlađivala turanska krv osvajača, a ne obratno.

Uza sve to je u sastavu etničke konfiguracije širih naslaga starosjedilaca dolazak Turaka na Balkan prouzročio velike perturbacije. Odmah iza prvih povorka osvajača prelaze Bospor — kako već navedosmo na drugom mjestu — prednjeazijski nomadi sa Turkmendaga, t. zv. Juruci, koji na planinskim pašnjacima Balkana nalaze povoljnije tlo za svoje nomadsko stočarstvo, negoli je ono u Aziji, te oni, kao suplemenici Turaka i s njima iste vjere, ubrzo sa tih ispaša, jajlaka i kišlaka, protjeruju domaće Vlahe i Cincare, koji su se od davnine bavili također stočarskim nomadstvom, te su sada primorani da sa svojom stokom sele u planine, do kojih osmanlijska vlast još nije dospjela. Ovi Juruci zaposjedaju sve planine jugoistočnog Balkana redom, dok ne stigoše do najsočnijih pašnjaka na Babuni, Skopskoj Crnoj Gori i Šarplanini, gdje im kosovska bitka otvara širom vrata, a vlaški pastiri, protjerani od Juruka sa svojih djedovskih pašnjaka u Macedoniji, sele jatomice prema zapadu, te se sa svojim stadima prosuše planinama Crne gore i Hercegovine a s onu stranu Neretve Dinarom i njenim ograncima do mora pa i nekim otocima, gdje žive kao stočari nestalna boravišta, danas ovdje, sutra ondje, kamo ih je baš upućivala narav planinskih ispaša.

Po narodnosti ti su Vlasi Aromuni, t. j. potomci prearijskih pretpovijesnih Mediteranaca, koji su u mikensko doba

na dvorovima svojih anakta dosegli vrhunac svoga kulturnog uspona, a onda podlegli Grcima, poslije Rimljanima, a u Srednjem vijeku slovjenskim osvajačima; ali su sačuvali bitne osobitosti svoje rase, dobre i zle. Svoj prastari jezik su davno bili izgubili i zamijenili ga korumpiranim vulgarnim grčkim ili latinskim, a ovaj potonji zovu romanskim. Zovu ih raznim imenima: Vlasima, Cincarima, Sarakaćanima, Kucovlasima, a prihvaćaju rado i imena naroda, među kojima žive, te se zovu Grcima, Makedovlasima, Arvanitima, Bugarima i Srbima, i to priljubljivanje tuđoj sredini tako je staro, da oba kronista, Komnen i Prokle, 1400., osvajača Arte, Vonku zovu Serboarvanitobulgarovlahom, dakle upravo »Pomoz Bog, čaršijo, na sve četiri strane!«

U našim planinama živjeli su ti doseljeni Vlasi u kolibama ili stanovima, a više njih sačinjavalo je jedan katun, komu je bio starješina katunar ili premikur, te su oko svojih ispaša postavljali na zgodnoj uzvisini straže, da ih upozoruju na nenadanu pogibelj. Ta mjesta zvali su varde ili vardišta, a to ćemo ime još i danas naći vrlo često u zemljopisnoj nomenklaturi planina, kojima su oni nekoć prolaziili i pasli svoja stada.

Prvi se Vlasi pojavljuju u Hercegovini koncem XIV. vijeka, a naročito jugoistočni kotari pune se vlaškim katunima, koji u Zeti dadoše ime katunskoj nahiji. Uslijed naglog napredovanja turske ekspanzije novi doseljenici potiskuju stare sve dalje na zapad i sjever i u nevjerojatno kratko vrijeme pojavljuju se oni već na nekim otocima u nezauzetoj Hrvatskoj, pa i u samoj Istri, gdje pod imenom Čiča (ujak) napučuju t. zv. Čičariju. I tako se u doonda čisti hrvatski elemenat u Bosni u XV. vijeku uvlači novi, njemu po podrijetlu i jeziku posve tuđi, a da onda nitko ni slutio nije, koliko će to biti od osudne važnosti za razvoj narodnosnih prilika u Bosni.

Već u samoj macedonskoj postojbini bili su ti Vlasi djelomice slavizirani, a kako su bili pripadnici istočne crkve, prozvali su i njih u novije doba Srbima, pa su tako oni, po narodnosti neslovjeni, kojima Dušanov zakonik nije priznavao ni ravnopravnosti sa Srbima, te ih stavljao u isti red sa Arnautima, vremenom postali pionirima srpstva u

Bosni. Oni su čak utjecali i na dialektne promjene, jer su jednu tipno romansku jezičnu osebinu, koja se možda osniva na posebnoj anatomskoj građi grla i uslijed koje izbjegavaju izgovaranje glasa **h**, nametnuli i Srbima, a u drugu ruku su u čisto ikavsko jezično područje unosili ijekavštinu, dok to narječje u istočnoj i južnoj Hercegovini nije prevladalo. Taj proces bio je doduše dosta spor, a prve naseobine Vlaha priljubile su se ikavštini, te se na pr. katun Plijeske zove Pliske, a tragovi ikavštine među njima sačuvaše se sporadično do nedavna, jer su im još prije 25 godina potomci u Vukovskom, na istočnom rubu kupreškog polja, govorili ikavštinom. Kako je sporo ova uzmicala, vidi se i po tomu, što su mjesni nazivi u jugoistočnom području u popisu bosanskih timara iz god. 1711. još čisto ikavski, kao: Sutiska, Tintište, Međuričje, Sirice, Stišnica, Prisika, Osik, Pliševina i Vrhrika. To priznaje, priopćujući taj popis, i Vl. Skarić, riječima: »Od Dabra i Foče u Hercegovini pa sve dalje k sjeveru, govorilo se tada (1711.) ikavski. Poslije je došao s juga nov etnički elemenat, koji je glas ѣ izgovarao kao **je** i **ije**, i to su bili ljudi nižega reda, težaci i pastiri, čiji govor plemstvo, kršćansko a poslije i muslimansko, nije primilo, nego je i dalje govorilo kroz stotine godina ikavski.«

Pod pritiskom turskih provala došlo je već prije kosovske bitke nešto Vlaha, valjda iz tračkih planina, u Bosnu, te se spominju i za banovanja Tvrtka, ali u množini doseljuju se tek iza kosovske bitke preko Sandžaka i Crne Gore, te u jugoistočnoj poli Hercegovine nastaje cijeli niz vlaških katuna, od kojih se u spisima dubrovačkog arhiva spominju u razdoblju od 1393.—1437. uz ostale ovi vlaški katuni: Banjani, Burmazi, Bogdašići, Kraisalići, Grabići, Drpani, Vlahovići, Mirilovići, Maleševići, Dragovići, Nenkovići, Perutinići, Pliske, Ugarci, Dobreci, Vragovići, Vučihne, Zuri, Hlapci, Zakovo, a bez oznake katuna spominju se češće Vlasi Bobani, Bogani, Riđani, Branisaljići, Burojevići, Bogčinići, Boljuni, Drobnjaci, Germanovići, Ivice, Kresojevići, Krstići, Kutlovići, Pilatovci i mnogi drugi. U kraju oko Stoca i Žabljaka bilo ih je koncem XV. vijeka već toliko, da ga Turci prozvaše Dônjim Vlasima te tu urediše posebnu upravnu vlast sa knezovima i vojvodama na čelu.

Ti Vlasi bili su, kako im imena pokazuju, u doba svoga doseljenja većinom slavizirani, te potječu iz pretežno slovjenskog kraja, iz Babune, Šarplanine i Skopske Crne Gore.

Ovi Vlasi bavili su se u doba svoga dolaska isključivo pastirskim nomadstvom, a kada se stalno nastaniše i okaniše lutanja, bave se zemljoradnjom i periodičnim nomadstvom a uz to kiridžilukom ili ponosništvom, i zato njihova naselja nalazimo skoro jedino u krajevima, koji ovoj grani privrede osobito pogoduju. Oni su u trgovačku bilancu Bosne unijeli znatnu pozitivnu stavku, jer su izvoznoj trgovini dobavljali svoje stočarske proizvode: kožu, vunu, rasu, vlaški sir, maslo i suho meso, dakle robu, koja se je u Italiji mnogo tražila, a kao ponosnici obavljali su svojim karvanima ili turmama velik dio prometa između mora, Bosne i istočnih zemalja Balkana; ali, u drugu ruku, oni su nanijeli zemlji i kasnijim koljenima neprocjenjivu štetu time, što su, da dobiju što više pašnjaka, nemilice krčili i sažigali šumu i time stvarali goleti. Ja držim, da su baš oni uzrok, da je u stanovitoj udaljenosti od mora šumsko tlo pretvoreno u nerodni krš, i vrlo je napadno, da se rasprostiranje te goleti posve podudara sa onim područjem, na komu su se najradije zadržavali vlaški čobani. Hercegovinu, Dalmaciju, Primorje i Liku nisu dakle iskrčili Mlečani, nego vlaški čobani, čiji potomci danas na toj goleti oskudijevaju i gladuju; a da se poharana šuma nikako ne pomladi, za to skrbe njihove koze, koje svaku mladicu, čim iznikne, pobrste.

Nakon ove prve, čobanske invazije, za koje grčkoistočni elemenat ulazi u većoj mjeri u Bosnu, slijedi već u početku turske okupacije druga, koju same vlasti organiziraju za vojničke svrhe, i to uslijed ustanove t. zv. vlaških filuridžija (filuridži eflakan).

Kako su spahije i janjičari, kao najodličniji red turske redovne vojske, polazili na prvi poziv u rat, da se bore za islam, a čim bi izvršili svoju zadaću na ratištu, vraćali se svojim kućama, da uživaju prihode i plodove svojih timara, zijameta i baština, trebalo je na granicama urediti posebnu stalnu graničarsku službu. Gdje je bilo podesnih tvrđava i gradova, postavljena je u njih stalna posada, a to su bili mustahfeza, a poglavari im muhafizi ili — kako su se radije zvali — kapetani, svi od reda, kao i spahije, berat-

lije; ali širok otvoreni prostor između pojedinih gradova trebalo je čuvati posebnom pograničnom vojskom, koja je tu, u gustim nizom nanizanim karaulama, palankama i čardacima, čuvala stražu, popravljala putove i drumove i osiguravala klance i prolaze. Tu pomoćnu vojsku sačinjavali su isključivo Vlasi, dobavljeni isprva izdaleka: iz Smedereva, Vidina, Braničeva i Timočke krajine, a poslije su ih novačili od naseljenih Vlaha. Za svoju službu dobivali su filuridžije seoske posjede, za koje su plaćali carskom hasu od svakog dima po jedan filur, t. j. zlatni dukat ili 83 srebrnih akči, a bili su oslobođeni od desetine, harača, poreza i nameta, koji su inače tištali raju. Po 50 filurijskih kuća činilo je jedan katun, komu je na čelu katunar, premikur ili knez, koji je svoje ljude bubnjem sazivao na okup. Svaka peta kuća morala je naizmjence na granici postavljati po jednog stražara. Njihov vrhovni zapovjednik bio je sandžakbeg, a na njegov dvor morao je svaki katun slati po jednog komornicu, koji naizmjence služi po 6 mjeseci, da bude veza između sandžakbega i katuna. Kao počasni dar davao je svaki katun sandžakbegu godišnje po dva ovna, po dva dževreka, po dva sira i po dva konopca za ulare.

Prava filuridžija uzakonjena su u posebnim kanunima — vidinskom, braničevskom i smederevskom, i po tim ustanovama organizirana je ta ustanova i u Bosni »na vlaški način« (adeti eflakanije).

Kada je nakon kosovske bitke granica turske carevine pomaknuta do Drine, organiziran je kraj od Novog Pazara do Drine pod imenom Zapadnih Strana kao vojna krajina, a za njeno uređenje stekli su velikih zasluga kao krajišnici Pašajigit, Ishakbeg, Isabeg i sinovi potonjega. Upravno središte Zapadnih Strana bilo je isprva Skoplje, poslije Kruševac, a zapadna im je granica Drina, gdje su na dobivenim baštinama razmješteni sami filuridžije, te je po njima prozvan kraj uz istočnu obalu Drine imenom Stari Vlah (Istari Eflak), a bio je protkan vlaškim naseljima tako gusto, da je ukupna svota, što su je još ta sela davala u ime filurije i vlaške baduhave, god. 1694. iznosila 18 tovara srebrnih akči.

Kada su Turci pomalo zagospodarili jugoistočnom Bosnom, premješteno je sijelo krajišnika u Foču, i sada tu

nastaje novi niz filurijskih naselja, u zapadnom Podrinju; a koliko ih je bilo, može se prosuditi po tomu, što je tu još u XVIII. vijeku bilo pojedinih malikana, koje su godišnje davale prihod od 90.000 akči. Računajući na dukat 83 akče, znači, da je tu bilo 1085 filurijskih baština. Sama Foča bila je tada carski has, a na ovakovim zemljama naseljavali bi isključivo filuridžije, koji porez plaćaju u gotovu. O toj se je kolonizaciji sačuvala i zanimljiva isprava iz ovoga doba (XV. vijek), koju sam našao u Dubrovniku i priopćio u svojoj knjizi »Historička podloga agrarnog pitanja u Bosni«. To je katastralni popis zemalja oko Čehotine, u Batevu dolu, Orašju, Muhoru, Dvorištu, Foči i dr., porazdijeljenih kolonistima, od kojih se imenice spominje njih 107, a uz svako ime dodan je opseg i kratki opis zemlje, koje su im ustupljene. Da su to bile filurijske zemlje, zaključujem po tomu, što su se baštine na carskom hasu izdavale samo na mukatu, a ne na desetinu.

Kada su Turci 1463. osvojili gornju Hercegovinu i Bosnu do Vrbasa i Srebrnika, nastaje novi niz naselja u Završu, Zaselju, Rašteli, Jazvini, Hokovu, Dražaku, Komiku, D. Skrobućanima, Selištu, Trnovu, Gastralu, Popovu Mostiku, Piulovićima, Vrnici, G. i D. Crkvici, Predjelu, Sodnji, Tujrini, Ulogu, Presedlacu, Srednjoj Crkvi, Nevesinju, Cernici (Gackom), Bileći i Obodskoj.

U Bosni, gdje je Vrhbosna (Sarajvo) postala sijelom sandžaka, nastaju u to doba filurijske baštine oko Duvna, Kongore, Varvare, Kopčića, Jenjidže (Varcara), Gornjeg Šehera, Novog Šehera, Vrhovine (Skender Vakufa), Trebuna, Crepanjske, Karaule gore, Vrma, Ceribaške i po Birču diljem srebrničke granice.

Kada su Turci 1471. osvojili donju Hercegovinu, a godinu poslije i Neretavsku krajinu, i u Mostar prenijeli sijelo krajišnika, nastaje i tu niz filurijskih naselja oko Risna, Novog, Stoca (sela), Vidovske (grada Stoca), Lubinja, Hrasnog, Boljuna, Raspića, G. i D. Polja, Vardine gromile, Koteza, Gabele, Trebinja i Mostara.

Kada su konačno Turci poslije mohačke bitke osvojili obje banovine Jajačku i Srebrničku, i bosansku krajinu na sjeverozapadu (1528.), pomiče se filurijskim baštinama protkana granica još dalje na sjever i zapad, te nalazimo ovakova

naselja kod Zmijanja, Omarske, Dubice, Novske Bekije, te 79 baština u kobaškom kadiluku i napokon u Orašju na Savi.

I tako presijecaju Bosnu četiri prilično paralelne vlaške zone, koje teku pravcem od sjeveroistoka k jugozapadu, a svaka od njih obilježuje po jednu etapu u povijesti osmanlijske ekspanzije prema sjeverozapadu i u povijesti vlaške kolonizacije u Bosni.

Dukati, koji su se u ime mukate pobirali od filurijskih baština, i porezi pod imenom baduhava eflakan (vlaške baduhave), pripadali su carskom hasu, t. j. samom sultanu. On ih je isprva pobirao po posebnim mefkufdžijama, kojiput ih prepuštao sandžakbezima ili kojem drugom dostojanstveniku, koji bi ih pobirao posebnim eminima, a kasnije je sultan te prihode kao malikanu davao u zakup posebnim zakupnicima. Ovakav zakup zvao se iltizam, a zakupnik multezim.

Vlaške zemlje prelazile su sa službom od oca na sina, a kada bi zemlja i došla u druge ruke, uživala je uvijek iste polakšice, koje su uz nju vezane. I tako se dešavalo, da bi svaki put, kad bi se državna granica pomakla naprijed, a stara se granica napuštala i stražarska služba na njoj postala nepotrebna, te zemlje ostale u rukama dotadanjih vlasnika, koji su ih, ako bi ostali na mjestu, nesmetano uživali. Ako bi pošli na novu granicu i tamo dobili novu baštinu, mogli su staru prodati, te bi ona prelazila u druge ruke, a kupci bi postali pravoužitnici povlastica, vezanih uz ove mukate, iako nisu morali obavljati stražarske službe, osim onoliko, koliko je potrebno za uzdržavanje putova i prolaza. Svoj pravni značaj sačuvale su ove zemlje neokrnjeno dalje, porezne polakšice ostale su i dalje na snazi, dapače kada se počelo raznim avarizima namicati potrebna sredstva za izvanredne potrebe vojske i mornarice, bili su filuridžije oslobođeni od tih nameta, te bi — ako bi se od njih tražilo — kao Varvarani 1676. i 1697., slali utok Porti, koja bi im ponovno potvrđivala stare povlastice i oprost od ovih nameta. Tek u XIX. vijeku pokušavalo se, isprva zaobilaznim putem, dokidati ove povlastice. Prvi, koji je to pokušao, bio je Alibeg Stočević, koji je Porti predložio, da se mukate nekih pobunjenih hercegovačkih begova u Novoselu, Hrasnom, Gabeli i otale prema Gackom zaplijene i pretvore u desetinu,

a ti prihodi da se razdijele na tri zijameta od po 30.000 akči i podijele sinovima i bližoj rodbini Alibegovoj, što je Porta 1833. odobrila uz uvjet, da posjednicima filurskih zemalja vrate muadželu, t. j. nastupninu, što su je platili za te zemlje. Nakon 18 godina, kada su uslijed tanzimata sekularizirana sve lena, dokinuta su i filurijska, te je mukata zamijenjena desetinom za Omerpaše Latasa (1851.).

Kao što je sva kupoprodaja čiftluka postala tek onda pravomoćna, kada bi spahija za to izdao tapiju ili marifetnamu, morao je u slučaju alienacije filurske baštine tu tapiju izdavati multezim, kao zakupnik malikane, a te tapije najsigurnije su isprave, po kojima se mogu takoreći u stopu pratiti pojedine etape ove vojničke vlaške kolonizacije, i ovo malo podataka, što sam ih netom iznio, crpljeno je baš iz ovakovih tapija, i predstavlja samo mali dio građe, koja bi mogla poslužiti za potanje proučavanje ovog pitanja.

Razumljivo je, da je ustanova filuridžija uvelike pogodovala širenju grčkoistočnog življa u Bosni, s kojim usporedo ide uzmicanje katoličkog, jer su Osmanlije uvijek bili neskloni a prilikom upravo neprijateljski raspoloženi prema hrvatskim starosjediocima katoličkog vjerozakona. U doba prije fetha (osvojenja) postoje u Bosni mnogi franjevački samostani, a važniji su među njima bili: Mileševo, Srebrnica, Zvornik, Olovo, Modriča, Gradovrh, Visoko, Konjic, Sutiska, Kreševo, Fojnica, Rama i Imotski. Od ovih su prva tri propala u vrijeme turske zapreme 1463., te se fratri razbježaše, a narod, lišen svojih duhovnih vođa, ili se je razbježao ili se iznevjerio te prešao na islam, a poslije, pod pritiskom grčkoistočne promičbe, i na grčkoistočni obred, i tako je došlo, da u istočnoj Bosni — da ne govorimo o glasovitom Mileševu ili o Srebrnici, gdje je bio najglavniji, za bosansku provinciju Argentinu eponimni manastir — katoličkih Hrvata nikako i nema; ali da ih je nekoć bilo, svjedoči antropološka činjenica, da je u istočnoj Bosni i među grčkoistočnjacima svjetlobojna kompleksija znatno jače zastupana, nego inače. Namjesto odbjeglih kmetova nastaniše age i bezi na opustjele čiftluke kmetove iz Srbije i Crne Gore, i tako postaje istočna Bosna prvom etapom naseljavanja srpskim žiteljstvom. Taj proces kolonizacije iz Srbije i Prekodrinja odvija se od konca XV. i tečajem XVI. vijeka, a ojačava osobito odonda, kada

su patrijarha i vladika od Porte dobili pristanak, da šire propagandu Bosnom i da grade crkve i manastire.

Na području, što ga zaprema trokut od Drine do Neretve i mora a na sjeveru do Save, u Srednjem vijeku nema apsolutno nikakovih podataka, da je tu postojala bilo koja grčkoistočna crkva ili manastir; samo s onu stranu Neretve u Humskoj Zemlji, koja je nekoć prolazno potpadala pod suverenitet srpskih kraljeva, postojale su crkve u Trebinju i manastir u Stonu. Ovaj potonji su 1333. Dubrovčani, postavši kupnjom vlasnici Stona i Rata, sekularizirali, a kaluđeri odseliše u Jerusalim.

Kao najstarija crkva u istočnoj Bosni postojala je s onu stranu Drine ona u Dobrunu, a što se tiče one u Goraždi s ovu stranu Drine, za koju natpis veli, da ju je 1442. sagradio herceg Stjepan, ustanovljeno je, da se tu radi o apokrifu, jer su se falzifikatoru potkrale dvije krupne pogreške: prva, da se za utemeljitelja crkve izdaje najgorljiviji p a t a r e n onog doba, a druga, da se vojvoda Stjepan Vukčić u godini 1442. zove hercegom, dočim je on herceški naslov dobio šest godina kasnije.

Premda je i pastirskom i filurijskom kolonizacijom pod kraj Srednjega vijeka i u prvim desetljećima osmanlijske invazije došlo mnogo življa grčkoistočnog obreda, izgleda, da ni vlaški čobani ni vojnici filuridžije nisu baš mnogo marili za neku crkvenu organizaciju, pa zato u to doba u Bosni između Drine, Neretve i Save nema ni traga bilo kojoj crkvi toga obreda niti se u ispravama spominje bilo koji kaluđer, pop ili vladika.

Čak i vjenčanja grčkoistočnjaka (»pravoslavaca«) u pojedinim gradovima obavljaju se, kako to dokazuju sačuvani suvremeni sidžili iz ovoga doba, na mešćemi pred kadijom, što sigurno ne bi bilo, da je bilo crkava i popova.

Prve grčkoistočne crkve i manastiri grade se u Bosni tek u drugoj poli XVI. vijeka. Onda je nastao u istočnoj Bosni niz manastira: T a m n a, O z r e n (1577.), P a p r a ć a i L o m n i c a (1579.), svi u isto doba i jamačno sagrađeni od istih majstora. Vjerojatno je u to doba sagrađena i crkva u Goraždi, koju je neki domišljati kaluđer antedatirao, a malo kasnije sagrađena je crkva i u Sarajvu, kamo je tek 1717.

mitropolit Melentije Milenković prenio sijelo eparhije, prozvane dabrobosanskom.

Uporedo sa jačanjem populacije pripadnika istočne crkve u istočnim krajevima ide nazadovanje hrvatske katoličke. Dok je Porta u protuslovlju sa svojom dotadanjom praksom dopuštala grčkoistočnjacima zidanje novih crkava, katolicima se čine, protivno zakonima, najveće zapreke, da popravljaju postojeće crkve; dok se i u Hercegovini grade novi grčkoistočni manastiri, kao Dobričevo, Tvrdoš, Zavala i Žitomislić, u Bosni propada jedan fratarski manastir za drugim, te im je konačno broj spao na cigla tri: Sutisku, Kreševo i Fojnicu. Uzmicanje katoličkog elementa dobiva upravo katastrofalne dimenzije nakon poraza Osmanlija pod Bečom 1683., nakon pada Budima (1684.) i nakon oslobođenja Slavonije, kada Turci u paničnom strahu bježe iz Ugarske i Slavonije u Bosnu te svu krivnju za svoje poraze svaljuju na bosanske katolike, jer da oni šuruju sa bečkim cesarom. Progoni, zlostavljanja i globljenja katolika su na dnevnom redu, a fratarske kronike pune su u to doba gorkih jadikovki, crtajući zulume i potvore svojih neprijatelja; a kada su 1697., uslijed provale principa Eugena do Sarajva, panika i anarhija dosegle vrhunac, bojeći se progona, prijeđe na povratku principa s njima 20.000 katoličkih obitelji u Slavoniju, da se tamo nasele. Osim toga su fratri u sjeveroistočnoj Bosni organizirali manje skupine iseljenika, te Fra Andrija prevede preko Save Dubočane, Fra Mijo Veličane, Fra Ivo Seoničanin Majevičane, Fra Juro Zgošćanin Seoničane, a Fra Juro Turbić Kozmadince.

Sličan val iseljeništva prouzrokovala je 1717. i neuspjela ekspedicija generala Petraša na Zvornik, kad opet prijeđe mnogo naroda u Slavoniju, a na opustjela sela i čiftluke naseliše Turci grčkoistočnjake kmetove, koji odonda u sjeveroistočnim krajevima predstavljaju većinu.

Sumnja u vjernost katolika ponukala je Portu na nove mjere, te je pećkom patrijarhi dala ferman, kojim se u Bosni podvrgavaju njegovoj jurisdikciji zimije. Tim se imenom službeno označuju svi kršćanski podanici u turskoj carevini, bili oni rimskog ili grčkog obreda, za razliku od stranih kršćana, kaura. S tim fermanom dođe patrijarha u Bosnu, da pod-

čini katolike, i to ne toliko iz prozelitskih, koliko iz čisto materijalnih pobuda, jer istim fermanom dobiva pravo da pobire t. zv. b r a đ a r i n u, t. j. od svakog popa ili kaluđera po jedan dukat, a od svake kršćanske kuće po 12 akči godišnje u ime p a t r i k l u k a, dok se isti prihod odobrava mitropolitima u ime m i t r o p o l i t l u k a. S tim fermanom dođe patrijarha 1661. u Livno, ali ga tu stiže zla kob. Livnjaci ogorčeni radi pokusa, da ih netko prevede na grčki vjerozakon, skočiše na noge i oboružani kamenjem i kolcima navališe na mešćemu te je razoriše, a patrika ili p a ć a r a, kako ga prozvaše, iznese iz nje jedva živu glavu. On uteče u Banju Luku, gdje je onda bio valijin divan, i tu pozva fratre na m u r a f u. Međutim on izgubi parnicu, jer su fratri protiv njegova fermana iznijeli a h d n a m u, što je sultan Mehmed Fatih 1463. na Milodraževu polju dao Fra Anđelu Zvizdoviću i njom katolicima zajamčio vjersku slobodu, a sud je sudio, da je ahdnama preča i jača od svih fermana, koji su kasnije izdani. Još je gore sreće bio patrika 1669., kada je s istim zahtjevima došao u Sarajvo te tužio fratre, jer ga je u mešćemi usred rasprave od uzbuđenja udarila kap, te ga sakata odnesoše, a jednog od njegovih pratilaca osudiše radi neke tražbine na veliku globu.

1697. obnovi tadanji patrijarha taj pokus i pozva fratre u Sarajvo na sud; ali vas sarajski latinluk skoči na noge i krenu u deputaciju valiji Mehmedpaši, koji im obeća pravdu i zaštitu. Na sudu bi tužba i ovaj put odbijena.

Uza sve to borba za bradarinu se i u poznijim vremenima ponavlja. God. 1779. pokušava hercegovački mitropolit da podloži katolike kadiluka Trebinje, Blagaj, Mostar, Ljubuški i Duvno; ali je na sudu i on odbijen kao i mostarski vladika, koji je 1781. pozvao fratre mostarskog kadiluka na sud radi iste stvari.

Kako se vidi, u povijesti kolonizacije Bosne doseljenicima grčkoistočnjacima možemo razlikovati tri faze: p a s t i r s k u, f i l u r i j s k u i s e l j a č k u na onim zemljama, koje su opustjele uslijed katoličke emigracije, a s ovom potonjom ide uporedo i c r k v e n a p r o m i č b a, koja je isprva anacionalna, jer je više svećenstvo mahom fanariotsko, a niže većim dijelom; ali vremenom, poistovjećujući istočnu

crkvu (»pravoslavlje«) sa srpstvom, ona postaje glavnim organizatorom srpskog nacionalizma.

Na pravo podrijetlo ovih doseljenika upućuju nas i stara njihova porodična imena, ma da su ona sačuvana u malom broju, jer su u Bosni i ta imena zamjenjivana patronimikonom, izvedenim po očevu imenu, zvanju ili zanimanju, ili hipokoristikonom po njegovu zavičaju, a vrlo često i nadimkom, koji su im nadijevali njihovi suseljani. Ipak među potomcima doseljenih Vlaha ima mnogo porodičnih imena sačuvanih iz doba njihovih seoba. Od velike množine imena evo nekoliko najznačajnijih: Banjani, Balac, Bilbija, Boban, Bokan, Banduka, Bencun, Belen, Bender, Besara, Bovan, Čokorilo, Darda, Doman, Drečo, Đerman, Gac, Gala, Jarakula, Kalin, Kešelj, Keser, Kočo, Kalaba, Kokoruš, Kosor, Lopar, Macura, Mataruga, Pađen, Palavestra, Punja, Riđan, Šola, Šolaja, Šabat, Šurla, Šatra, Škipina, Špira, Tubin, Taor, Tintor, te konačno razni Kecmani, Šikmani, Toromani, Šumani, Karani, Šurlani, Servani. Sva ta imena skroz su neslovjenska i nehrvatska, a mogao bi ih protumačiti samo dobar romanista; ali se i ona slaviziraju u novije vrijeme nastavkom i ć ili o v i ć, e v i ć.

Svi ti naseljenici pripadaju isključivo seljaštvu, te žive, uključivši amo i kaluđere i popove, pretežno na selu; ali uz njih valja spomenuti još i četvrtu skupinu doseljenika, koja se je nastanila po varošima i kasabama. To je brojno slabija ali privredno kudikamo jača invazija č a r š i j s k i h Vlaha, kathexochen C i n c a r a, koji su se već u svojoj pradomovini izdigli nad svoje seoske sunarodnjake i pastire i tamo postali važan trgovački i obrtnički čimbenik, te su u Moskopolju, Blaci, Šipiski, Satištu i drugdje osnovali važna trgovačka središta i došli do velikog blagostanja. Oni nisu bili nikada zemljoradnici, a svoj v e r s a c r u m slali su na g u r b e t na sve strane kao p e č a l b a r e i t o r b a r e, gdje su se bavili raznim zanatima, trgovačkim i obrtničkim poslovima. Oni su handžije, mejhandžije, kalajdžije, kujundžije, dunđeri, terzije, abadžije, simitdžije, a uz zelenaštvo bave se i svakim drugim poslom, koji sa malo muke nosi dobru korist; a kako su bili radini, umjereni i prekomjerno štedljivi — ta ime Cincar postalo je sinonim za škrticu — sticali su imetak, koji je znao doseći veliku vrijednost. Prvi naraštaji ovih čaršin-

skih Cincara govore međusobno i u kući vlaškim jezikom, a u nekim esnafima (cehovima) posebnim — banjalačkim — sujezikom; ali kako posluju na sve strane, a osobito kao posrednici dopuštene a koji put bome i nedopuštene trgovine između Austrije i pojedinih turskih pokrajina, naučili su osim turskog bugarski, grčki, arnautski, srpski i hrvatski, već prema tomu, u kojoj sredini žive i posluju. U trećem koljenu zaboravljaju svoj materinji jezik i zamjenjuju ga jezikom svoje okoline. Kada se okane pečalbe i torbarenja te gospodarski ojačaju, oni se stalno nastanjuju u varošima i žive kao čaršijske gazde, te u sarajskom Tašlihanu, na mostarskoj i banjalučkoj čaršiji vode glavnu riječ.

Značaj i duh ovih varoških Cincara prikazao je upravo fotografski vjerno Jovan St. Popović u svom Kir Janji i dao njime njihovu sliku trajne vrijednosti, a podrijetlo, život, migracije i socijalno im značenje prikazao je u novije doba svestrano i obrazloženo dr. D. J. Popović, a što je tu rečeno za srpske i austrijske Cincare, vrijedi i za bosanske, koji u prošlosti i danas igraju istu ulogu kao oni u Beogradu ili u važnijim trgovačkim mjestima bivše monarhije.

Potomci torbarskih i čaršijskih Cincara su u Bosni doduše malobrojni, ali je njihov udio u privrednom i društvenom a kasnije i u političkom životu bio preveć znatan, a da bismo ih mogli mimoići u skupnom prikazu njihove došljačke skupine.

Prema dosadanjem razlaganju možemo u procesu naseljavanja Bosne žiteljstvom grčkoistočne vjere među hrvatske njezine starosjedioce i na njihova mjesta razlikovati četiri bitno različne faze:

1) vlaško-čobansku, kad u gomilame ulaze Vlasi kao nomadizirajući pastiri;

2) vojničko-seljačku kolonizaciju, provedenu uslijed filurid-žijske krajiške organizacije, po narodnosti također vlašku;

3) kmetsku kolonizaciju na zemljištima napuštenim uslijed progona katoličkih starosjedilaca, s kojom ide uporedo grčkoistočna vjerska promičba, koja nastoji starosjedioce katolike prevesti na istočni obred i podvrći ih pećkoj patrijaršiji;

4) doseljavanje Cincara u trgovačke gradove i kasabe, koji vremenom čine jezgru grčkoistočnog trgovačkog i obrtničkog stanovništva.

Potomstvo bilo koje od ovih skupina ne može iz povijesti naseljavanja Bosne izvoditi nikakva prava autohtonstva, u opreci sa starosjediocima katoličke i islamske vjeroispovijesti. Još manje si smije svojatati pravo, da za inorodni narod, kojemu uostalom samo najmanjim dijelom pripada, svojata zemlju, čiji su gosti, i da pravo na nju poriče Hrvatima — starosjediocima.

Hospites i indigenae su dva pojma, koji se međusobno isključuju.

IV

KOLIJEVKA I GROBLJE PRVIH KOTROMANIĆA

1.

Otkada je Orbini u svom »Regno degli Slavi«, Pesaro 1601., 350., napisao, da je nakon smrti bana Kulina ugarski kralj, da osvoji Bosnu, poslao onamo s vojskom jednog od svojih barona imenom Cotromano Tedesco, te je ovaj zasjeo na bansku stolicu, većina je naših povjesničara mišljenja, da su Kotromanići doista njemačkog podrijetla. Na njegovu tvrdnju zavela je Orbinija možda završna slovka man u imenu, koja bi mu, ako se poistovjeti sa germanskim mann[1]), dala doista germanski izgled. Međutim je već Klaić u svojoj Povijesti Bosne, 89., naveo nekoliko podataka, po kojima od XII. vijeka dalje ime Kotroman u nas baš nije rijetko, a između Babine Grede i Kruševice spominje podor grada Kotromana, koji je po predaji sagradio ban istoga imena. Kako osobna imena, koja završavaju na man, nisu nimalo rijetka, i kako ovakav dočetak imadu i imena drugih starih dinastija, kao Neeman (Nemanja), Altoman, pa je čak ciganinu, koji je 1703. po nalogu Seferpašinu zapalio manastir Olovo, po sutiškom ljetopisu bilo ime Kotoman, razabrat ćemo, da sam oblik imena nije dovoljan, da se ustanovi podrijetlo nosioca.

Nema sumnje, da je Orbini pisao na osnovi arhivskih isprava i da ih je na svoju tumačio, a da je prozvao Kotromana Nijemcem, bilo je po našem mišljenju povodom pismo, što ga je dubrovačko Vijeće umoljenih 14. svibnja 1432. poslalo svojim poklisarima u Bosni. Tu se vijeće hvali uslugama, što

[1]) Cezarov manus.

ih je bosanskoj kraljevskoj kući iskazalo već za bana Cotrumano Goto, koji je došao iz Ugarske, pa njegovoj udovici Elisaldi, koja je u Dubrovniku našla utočišta »com tre fioleti pizzoli, zoè ban Stefano, lo conte Vladissavo avo della maestà vostra (t. j. Tvrtka II.) e lo conte Ninosavo.« Iz istoga vrela crpana je i vijest u Restićevoj kronici, prema kojoj dubrovački poklisari imadu Tvrtku II. naglasiti »la grande amicizia stata non solo tra il suo padre, ma anche tra tutta la casa Cotromana e tra la republica dache Coromano Gotto per il suo valore conquistò la Bossina.«[2])

Ovaj Kotroman Goto međutim nije prvi Kotromanić, za koga znamo. Sto godina prije njega spominje se neki knez Kotroman kao velmoža među svjedocima listine od 1163., kojom kralj Stefan III. potvrđuje splitskoj crkvi darove, što ih je njegov otac darovao,[3]) i vjerojatno je ovaj bio starenik kuće Kotromanića.

Orbini, kao humanista, držao je nadimak Goto, što ga daje Tvrtkovu pradjedu, jamačno istovjetnim sa Tedesco, na što ga je možda navela ranosredovječna reminiscencija o seobama Gota, koji su bili također Germani kao i Nijemci. Ali iako Orbini onu vijest u spomenutoj ispravi, po našem mišljenju, nije ispravno protumačio, ona je ipak podesna, da nam pokaže put do uže domovine kuće Kotromanića. Poznato je, da su se mnoga sredovječna plemena nazivala po mjestu svog vlasteoskog posjeda. Tako se — da navedemo samo dva primjera — Babonezići prozvaše po Gorici, kasnije po Vodici u Bosni i najkasnije po Blagaju, a Šubići se razdijeliše u Zrinjsku lozu po gradu Zrinju i Peransku po Perni, pa je tako vrlo vjerojatno Kotroman svoj nadimak Goto dobio po prasijelu svoje kuće.

Dr. L. pl. Thallóczy[4]) upozorio je i na drugu Orbinijevu bilješku, kojoj se do onda nije pridavalo dovoljno važnosti,

---

[2]) Kronista Fra Nikola Lašvanin stavlja dolazak prvog Kotromanića u god. 1059. i zove ga Ivanom. On da je na banstvo izabran od Bošnjaka i potvrđen od ugarskog kralja Bele (1062.—1065.). Gl. Z. M. 1914. 363.

[3]) Smičiklas, Cod. diplom. II. 97.

[4]) Istraživanja o postanku bosanske banovine sa naročitim obzirom na povelje Körmendskog arhiva. U Glasniku zem. muzeja u B. i H. XVIII. sv.

u kojoj o banu Stefanu Kotromanu veli: »ne altra cosa trovo scritta di questi Coromanni, che regnarono anticamente in Bosna, fino ch' il dominio pervenne in mano di Stefano, bano di questa casa.« Po tomu ban Stefan Kotroman nije bio prvi vladar ove loze u Bosni, nego su već prije njega vladali (regnarono) i drugi članovi ove kuće. To potvrđuje najautentičnije ban Tvrtko I. u listini od 1. studenog 1356., ddto Bobovac, kojom bosanskom biskupu Petru potvrđuje posjed Dubočca (Dumbicha) u Usori »concessam a nostris predecessoribus, scilicet a magno Prezda olim bano, avo Stephani magni pridem similiter patrui nostri.« Tu se dakle kao ban spominje ne samo Tvrtkov stric Stefan Kotromanić, nego i djed potonjeg »veliki Prijezda«, i po toj rečenici možemo utvrditi četiri koljena Kotromanića u Bosni. Da se to jasnije razabere, dodajemo rodoslovlje Prijezdina potomstva do Tvrtka.

RODOSLOVLJE KOTROMANIĆA

1.) PRIJEZDA I (Stefan, Uban, Prizda, Priezda, Brizda, 1233, 1240, 1244, 1249, 1255, 1267, 1281, 1287)

2.) STEFAN KOTROMAN (1267. 1273. 1283. 1287. 1290) † 1314 — Prijezda II (1267. 1287. 1290) — Vuk (1287) — kći udata za Vladislava Babonezića 1287.

3.) STEFAN KOTROMANIĆ 1314—1333 — Vladislav — Ninosav — Katarina-Danica ilirska

4.) TVRTKO — Vukić

Opaske rodoslovlju: 10. listopada 1233. nalaže papa Grgur IX. dominikancima, da kao taoca državnog »Ubanum dictum Priezda«, koji je »consanguineus« bana Ninoslava, predadu njemu. (Thenier, Monum. Hungar. I. 120.)

1240. spominje se u pratnji bana Ninosava, kada je posjetio Dubrovnik, i Prijezda (Miklošić, Monum. Serb. 28.)

1244. U parnici, koja se vodila pred prepoštom pečujskim radi zemalja Heyrech i Luder, spominje se Prizda banus. (Codex Arpad. VII. 112.)

1249. Uz ovu godinu bilježi Restić u svojoj kronici (zagreb. izdanje Akademije, str. 89.) da je »Stefano gran bano de Bosna« dao Dubrovčanima trgovačke povlastice, po čemu se je Prijezda kao vladar služio i imenom Stjepana.

1255. potvrđuje Bela IV. Prijezdi novsku župu (Novake) kod Gornjeg Miholjca, darovanu mu od kralja Kolomana. (Glasnik zem. muzeja XVIII. 423.)

1267. Sinovi bana Prijezde, Stjepan i Prijezda, ustupaju posjed sv. Groba između Vaške i G. Miholjca Stjepanu Draškoviću i njegovim sinovcima. (Tkalčić, Monum. Episcopatus Zagreb. I. 103. 104.)

1281. 18. srpnja, po zapisu u knjizi »Debita« dubrovačkog arhiva Radovan iz Bosne svjedoči, da je bio rob bana bosanskog Prijezde i da ga je ovaj darovao Benediktu Gunduliću — Dr. Truhelka. Još o testamentu gosta Radina, u Glasn. zem. muz. 1913. 378.

1287. Prijezda daje privolom svojih sinova svomu zetu Ladislavu župu Zemljanik u Bosni. (Thallóczy, Barabas Cod Diplom. 53. 54.) NB U alfabetskom indeksu Codex Arpadinusa krivo je zabilježeno pod riječi Brizda, da je ovaj sin kneza Babonoga. Pogreška je nastala time, da je duplikat listine pape Nikole IV. od 23. srpnja 1290. poslan i sinovima Babonegovim Stefanu i Nikoli, a izvornik banovima Stefanu i Prijezdi.

Odnošaj trećega koljena prema drugome razjašnjuje zapis u Lettere e Commissioni di Levante od god. 1432., gdje se spominju djeca Kotromana i Elisalde: tre fioletti pizzoli, zoé ban Steffano, lo conte Vladissavo... e lo conte Ninosavo; odnošaj prvoga prema trećem i četvrtom koljenu rekonstruisan je na osnovi povelje Tvrtka od 1. XI. 1356.

Prvi put spominje se Prijezda u listini pape Grgura IX. 1233. pod imenom *nobilis vir Ubanus, dictus Prie^zda*[5]); budući da se tu izričito veli *dictus*, ovo Prijezda nije ime, nego nadimak. Taj Prijezda je nesumnjivo ista osoba sa banom »Stefanom«, koji je po Restiću, o. c. 89., Dubrovčanima podijelio trgovačke povlastice u Bosni, i tako saznajemo za treće ime banovo. Stjepan je vladarsko i analogno imenu Caesar u nomenklaturi rimskih careva, Uban je osobno ime, a Prijezda cognomen ili nadimak. Prema tomu je već Prijezda u kući Kotromanića uveo običaj, koji je istakao sastavljač fojničkog grbovnika, prema kojem si bosanski banovi i kraljevi, nastupivši vladu, nadijevaju ime Stjepan.

Istoga Prijezdu zove ban Tvrtko u listini od 1. XI. 1356.[6]) i v e l i k i m, ali valjda samo za razliku od istoimenog mu

---

[5]) Fejer, Cod. dipl. III/2, 384, 335. Theiner Monum. hung. I. 147. Fermendžin, Acta Bosnae, potissimum ecclesiastica, Zagreb, 1892., 8, čita ime U r b a n u s, ali je po Thalloczyu l. c. XVIII. 422. opaska 5. Vilim Fraknoi, revidirajući listinu, ustanovio, da valja čitati Ubanus.

[6]) Prijepis ove listine u listini pape Grgura IX. od 31. X. 1375. u Vatikanskom arhivu. Registri avinjonski XI. XPV. fol. 263.

sina, kao što zove i bana Stefana (Kotromana) velikim za razliku od njegova sina Stefana (Kotromanića).

Već je Thallóczy u spomenutoj radnji naglasio, da je Prijezdina kuća bila imućna u požeškoj županiji. 1244. vodi *Prizda banus* pred pečujskim prepoštom parnicu radi imanja Heyrech i Luder[7]). 1255. potvrđuje Bela IV., da je njegov brat kralj Koloman darovao istomu čitavu županiju Novak, ali on od toga izuzimlje t. zv. nove zemlje između Vaške i sv. Mihajla (Miholjca), jer je tu zemlju, s odobrenjem istog Kolomana, prije toga poklonio magister Jula templarima sv. Groba.[8]) 1267. odstupaju Prijezdini sinovi Stjepan i Prijezda posjed između spomenute nove zemlje i Vaške Stjepanu Draškoviću i njegovim sinovcima.[9]) Iz svega toga izlazi, da je kolijevka Prijezdina i potonje bosanske dinastije bila u kraju oko Požege i Miholjca.

Ali nesamo Prijezda i njegovi sinovi, nego i predšasnici mu u banstvu spominju se kao vlastela u rečenom kraju. Već prvi bosanski ban Borić (1154.—1163.) podrijetlom je iz požeške županije, navodno iz Grabarja kod Broda[10]), a čitavo stoljeće poslije njega spominje se njegovo potomstvo u tom kraju. Iz listine kralja Andrije II. od 1209. saznajemo, da je ban Borić templarima darovao selo Esdel, a istim vitezovima darivali su i njegovi sinovi zemalja.[11]) Iz listine Bele IV. od 2. X. 1259. saznajemo opet, da je Pavao, sin bana Borića, osporavao — kako se utvrdilo, na osnovi krive povelje — zagrebačkom biskupu Filipu Čurliću (1248.—1262.) posjed sv. Martina, što ga je biskupija kupila od bana Borića, i kralj je taj posjed dosudio biskupu.[12]) U listini od g. 1272., koja radi o parnici, vođenoj pred požeškim kaptolom radi diobe jedne hrastove šume, spominju se također potomci de genere bani,[13]) a to se potomstvo spominje još 1277. u dvije listine kraljice Elizabete.[14]) Imanja Boićeva plemena nisu bila samo s lijeve,

---

[7]) Cod. arpad. VII. 112.
[8]) Tkalčić, Monum. Episcop. zagr. I., 103. 104.
[9]) Thallóczy, o. c. 423.
[10]) E. Laszowski, Znameniti i zaslužni Hrvati. LXXXII.
[11]) Tkalčić, Mon. Episcop. Zagrab., I. 23.
[12]) Tkalčić, Mon. Ep. Zagr., I. 122.
[13]) Smičiklas, Codex diplom. IV. 14.
[14]) Smičiklas, Cod. dipl. IV. 54 i 223.

nego i s desne strane Save, kako saznajemo iz listine Bele IV. od 20. VII. 1244., kojom bosanskom biskupu potvrđuje uz ostali posjed Tolisu, darovanu biskupiji od bana Borića, a nije beznačajno, da se u istoj listini veli, da je ban Ninoslav (Nyrzislaus!) darovao istoj biskupiji zemalja u Usori.[15]) Nije naime puki slučaj, da su Prijezdina i starija banska kuća imućne u istom kraju, jer po spomenutoj listini pape Grgura IX. od 1233. Uban Prijezda je sukrvnik — consanguineus — bana Ninoslava. On je potonjega pratio u Dubrovnik, a jedan od njegovih unuka zove se također Ninoslav.

Po našem mišljenju baš je srodstvo, koje je postojalo između starije bosanske dinastije i Prijezde, bilo možda jedan od važnijih razloga, koji su ponukali kralja Belu IV., pošto je s banstva svrgao nepoćudna Ninoslava, te ga je trebalo zamijeniti pouzdanijim velikašem, da baš Prijezdu posadi na bansku stolicu, na koju je kao rođak Ninoslavov imao i neko pravo. Prema tomu su nesamo Prijezda i njegovi sinovi, nego i njegovi predšasnici bili vlastela u istom kraju: Prijezda u Novskoj župi, koju Klaić lokalizira oko Gornjeg i Donjeg Miholjca, između Drave, Nečke, Karašice i Kučice, a ban Borić u požeškoj županiji.

U tom kraju, gdje je po našem vjerovanju bila kolijevka Kotromanića, nastala je poslije crkva sv. Marije de Goto. Ovo Goto istovjetno je sa današnjim Kučevom ili, kako se pogrešno piše, Kutjevom, a sjetimo li se, da Orbini i Restić prvog Kotromanića, koji je postao poslije Ninoslava banom, poznaju pod nadimkom Goto, onda je vrlo vjerojatno, da je baš ovo Goto — Kučevo bilo nekadanje prasijelo Kotromanića, po komu je Kotroman Prijezda dobio svoj nadimak Goto.

Nije bez koristi, da se u vezi s time upozori i na natpis bana Kulina iz Tuštine njive kod Muhašinovića, što ga je u svoje vrijeme objelodanio pisac, jer se u njemu — istina uslijed krnjavosti natpisa u još nerazjašnjenom značenju — spominje Kučevsko Zagorje. Pošto u Bosni nema nigdje mjesta, koje bi se zvalo Kučevo, može se pomišljati i na to, nije li ono u vezi sa slavonskim Kučevom, odakle srodnik bana Kulina, Prijezda, vuče svoju lozu.

---

[15]) Smičiklas, Cod. dipl. IV. 237.

Goto kao origo bio bi dakle najprikladniji tumač za istoimeni cognomen.

Ali i samo ime Prijezda, po našem mišljenju, tek je sličan cognomen. Tria nomina, koja su po rimskom običaju obvezna za identifikaciju pojedinca, ostala su daleko u Srednjem vijeku u običaju, a najbolji nam je primjer baš Prijezda. U njega je Uban praenomen, Kotroman nomen gentile, a Prijezda je cognomen; štaviše, kao što rimski vladari, kada zasjednu na prijesto, dobivaju posebni praenomen ex dignitate Caesar, tako se i Prijezda kao ban i njegovi nasljednici na banskom i kraljevskom prijestolu zovu Stefan (στεφάνη = kruna!), a tako se isto množe i cognomina, te se on, osim Goto, zove i Prijezda. Ovo potonje ime je čisto narodno, izvedeno od glagola prijezditi, označuje dakle čovjeka, koji je u Bosnu došao iz drugoga hrvatskoga kraja, p r i d o š l i c a. Po ovom samom nadimku možemo zaključiti, da on starinom nije Bošnjanin, nego došljak, i to, kako smo vidjeli, iz Posavske Hrvatske. Bosanska dinastija je dakle izvan svake sumnje hrvatskog podrijetla, u njenim žilama tekla je hrvatska, a ne druga koja krv.

2.

Jedan od najljepših sredovječnih spomenika Bosne je krasno ornamentirani stećak, koji se je nalazio na Crkvini, otprilike 1 km daleko, idući iz sadanjeg rudnika Kaknja prema Zgošći. Taj spomenik pao je već Asbóthu u oči, i on ga je, istina dosta nepotpuno, prikazao u svom putopisnom djelu o Bosni, a poslije ga je, nažalost također uz vrlo neuspjele fotografske reprodukcije, priopćio i opisao Đorđe pl. Stratimirović.[16]) Stećak ima oblik rimskog sarkofaga bez uglenih akroterija, dugog 2·65 m, visokog u uglovima 1.46 m, na sljemenu 1.69, a širokog na bazi 1.39 m, na rubu strehe 1.47 m, a bio je postavljen na ploči dugoj 3.35, širokoj 1.99 m, a debeloj 0.40 m. Stećak je od dosta mekog, sitnozrnatog, nešto poroznog, smeđežućkastog mramora, koji se lako kleše i prima lijepu, sjajnu polituru. Materijal mu potječe iz starog

[16]) Stratimirović, Srednjevjekovno groblje kod Zgošće, u Glasniku zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini. 1891. 122. i d.

kamenog majdana, koji se nalazi na mjestu zvanom Ispod kamena, oko 4 km udaljenom od Crkvine kod sela Polje.[17]) Ploča, na kojoj stoji stećak, je od grubog konglomeratnog škriljevca i nije obrađena onom pomnjom, kojom je izrađen stećak.

Na mjestu, gdje se je nalazio taj spomenik, ima još trinaest drugih grobnih spomenika, i to 3 stećka, 9 ploča razne veličine i jedan četverasti 3 m visoki obelisk, kao i spomenuti veliki stećak, ukrašen bogatim dekorativnim skulpturama, a na glavici, na kojoj se nalazi to groblje, razabire se i ruševina temeljnih zidova jedne manje zgrade, očito crkvice, kako to nagađa mjesno ime Crkvine, duga 8.0 m, široka 5.5 m, s pročeljem okrenutim prema istoku.

Glavni spomenik ovoga groblja upropastili su davno prije okupacije kopači blaga, koji su u svojoj pohlepi za zlatom upropastili i stotine drugih spomenika u Bosni. Pošto je kamen, kada se o nj kucne, jasno odzvanjao, mislili su, da je šupalj i pun zlata, te su ga raskolili mrazom u dva dijela. Iskopali su naime na sljemenu dvije uske dugoljaste rupe, napunili ih vodom, i kada se ova od zimske studeni sledila i rastegla, snaga tog rastezanja bila je tako jaka, da je kamen raskolila. Kopači, ne našavši u kamenu ništa, potkopali su spomenik i opljačkali sadržaj grobnice, a tako isto preturali su ili potkopali ostale grobnice, ne bi li tamo našli ono, što traže. I tako je ovo groblje na barbarski način razoreno, a razaranje nastavili su čobani i djeca, gađajući kamenjem u figure skulptura, kojim je bio veliki stećak ukrašen. Da se spomenik sačuva od posvemašnje propasti, dao ga je pisac zajedno sa onda već okrnjenim obeliskom prenijeti u Sarajvo, te ga je postavio u sredini skupine stećaka u dvorištu novosagrađenoga muzeja, gdje spada među najljepše spomenike toga muzeja. Ma da je taj spomenik pregledalo nebrojeno posjetnika, i stručnjaka i nestručnjaka, ma da je on ljepotom svoga ukrasa upravo izazivao, da se arheolozi potrude, da mu razjasne značenje i postanje, ostalo je to do današnjeg dana bezuspješno. Na stećku nalaze se doduše male uske

[17]) Još prije rata upozorio sam na taj majdan inžinira Ihle, vlasnika tvrtke »Laudate«, koji je taj materijal iskušao i pronašao vrlo podesnim za spomenike te ga u vrijeme rata u većoj mjeri za grobne spomenike upotrebljavao.

tabulae, koje su očito imale natpis; ali se od njega nije ništa sačuvalo osim na jednoj dva završna slova... N , što je naravski premalo i za nasmjeliju restituciju izgubljenog natpisa. Stratimirović[18]) je došao tek na osnovi ornamentike do zaključka, da je stećak navodno nastao u drugoj poli XIV. vijeka; ali i taj zaključak nije dovoljno obrazložen, dapače je posve kriv, jer u ornamentici imademo elemenata, koji spomeniku daju mnogo veću starinu. Dekorativni elementi su tu naime dvostruki: jednu skupinu predstavljaju čisto geometrijski motivi, konstruirani šestilom, a sastoje se od kružnicom opasanih šestolastičnih ružica raznolikih kombinacija, izrađenih u t. zv. »kerbschnittu«, te odgovaraju sličnim ornamentima, što ih naše narodne drvorezbarstvo tako obilno primjenjuje na raznolikim preslicama, tasovima, vodirima, kutijama i sl. Ti motivi pojavljuju se već u našoj starokršćanskoj, pa i u starohrvatskoj umjetnosti u istoj koncepciji i izradbi i sačuvali su se u narodnoj kućnoj umjetnosti do današnjega dana; ali baš ta njihova dugovječnost ne dopušta, da u njima nazremo pouzdan kriterij za određivanje vremena, kada je spomenik nastao. Drugu skupinu predstavljaju bordure, koje zarubljuju polja, u koja su plohe stećka razdijeljene, a njihovi motivi su nizovi vodoravno položenih palmeta, akanta i razne akantizirajuće vijuge. Ti su se motivi osobito snažno razvili u našoj starokršćanskoj i starohrvatskoj umjetnosti, koja ih je preuzela i upotrebljavala uporedo sa svojim čisto narodnim pletencem; a kako ova, nakon gubitka državne samostalnosti, obamire, ti nam motivi, kojima ćemo naći dosta analogija u starohrvatskoj umjetnosti, predstavljaju prilično pouzdani terminus ante quem, to će reći, oni ne mogu biti mlađi od XIII. vijeka.

Ali uspjelo mi je naći podatak za još točnije datiranje ovog spomenika. Sa stećkom prenesen je i obelisk iz Zgošće u Sarajvo. To je stup visok 3 m, dugoljasto četverastog proreza od 44×54 cm, komu su na sredini, 1 m ispod vrha, u duljini od 1.35 m, bridovi ravno odrezani tako, da na tom mjestu stup ima osmerokutan prorez. I ovaj stup je bogato ornamentiran. Gornje plohe zarubljene su kao i u stećka kordoniranom masivnom uzicom, a polja, koja su njom zaokvirena, ispunjena

---

[18]) L. c. 141.

su raznim ornamentima. Pročelje predstavlja kordonirani kosi križ, gore sveden u šiljati luk ,a kraci su ispunjeni kružnicom opasanim uskolatičastim ružicama. I uska pruga ispod ove plohe između uglovnih izreza ukrašena je izmjenice ružicama i spiralama.

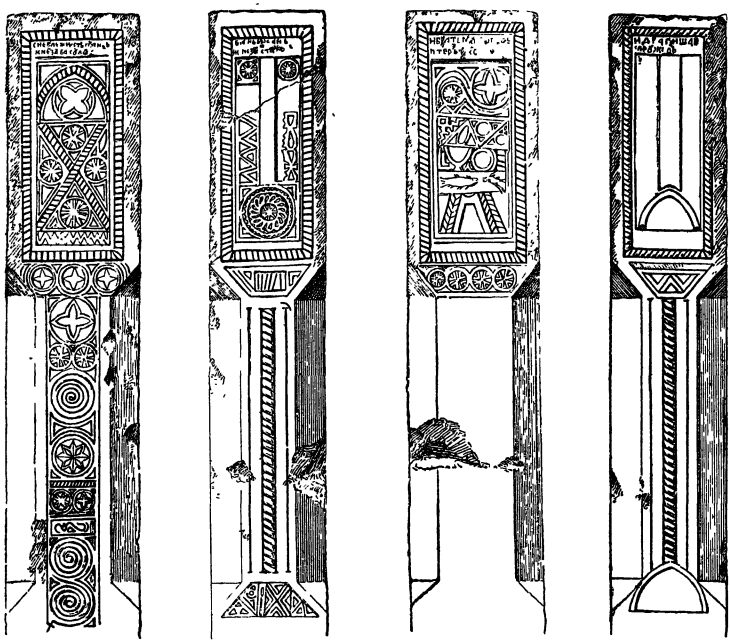

Sl. 1. Četiri strane obeliska iz Donje Zgošće.

Druga, uska strana, ima dolje virovitu ružicu, nad njom okomitu praznu prugu, a lijevo i desno do nje dva niza primitivnih trouglatih motiva. Uski dio ispod toga urešen je opet okomitom kordoniranom uzicom.

Treća je strana razdijeljena na pet vodoravnih zona, urešenih geometrijskim motivima i zvijezdama, a druga zona prikazuje tu dvije ribe, od kojih jedna očito predstavlja pastrvu. Te ribe imamo jamačno shvatiti kao reminiscenciju iz starokršćanske sepulhralne simbolike.

Četvrta strana ima u gornjem polju šiljati luk, nad njim okomitu gredu, a u srednjem, užem dijelu opet okomitu kordoniranu uzicu. (Usporedi prikaz ornamentike u sl. 1.)

Od ovih motiva naći ćemo kordonirani zarub i ružice primijenjene i na stećku, dočim akantizirajući motivi, koji potonjem daju osobit čar, u obelisku posve nedostaju. To će reći, da obelisk nije suvremen sa stećkom, nego nešto, iako ne mnogo, m l a đ i.

U čelu svakog od ovih polja nalazi se na obelisku uska vodoravna pruga, a na njoj se razabiru ostatci vremenom i erozijom tako oštećenog natpisa, da je bilo nemoguće pročitati ga, a ta nejasnoća je tolika, da Asbóth i Stratimirović uopće nisu ni opazili, da je tu bio natpis. Ja sâm, iako sam dugo

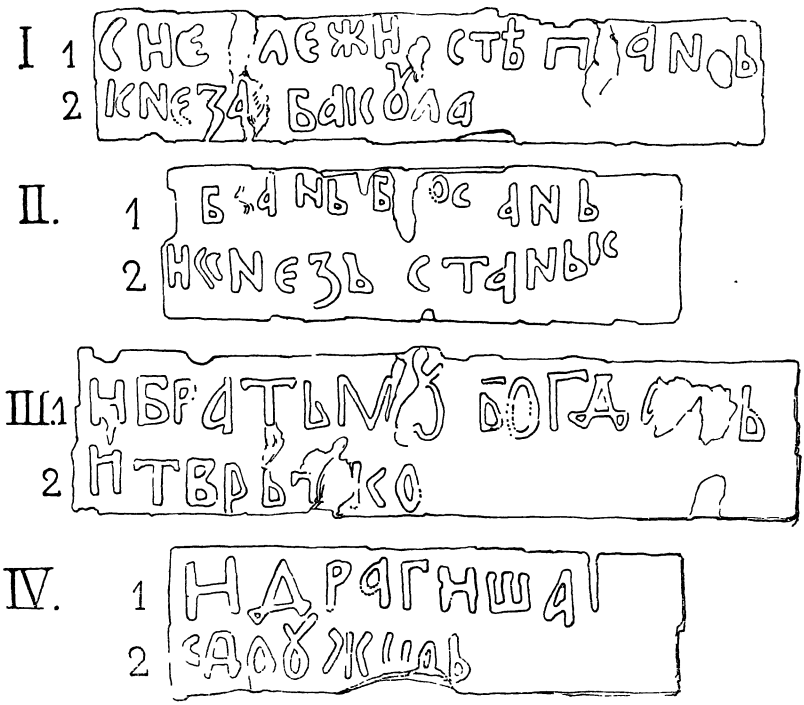

Sl. 2. Natpis na obelisku iz Donje Zgošće.

vremena poznavao taj obelisk i u Sarajvu ga kroz godine imao svaki dan pred očima, nisam uspio da ga pročitam, i tek kada sam se spremao, da kao ravnatelj sarajskog muzeja zatražim umirovljenje, osjetio sam kao neku grižnju savjesti, što ću taj spomenik ostaviti neprotumačen. Da tomu izbjegnem, dao sam načiniti nekoliko papirnatih otisaka natpisa po poznatim mi raznim metodama, a osim toga sadrene odljevke, te sam dugo vremena, pri raznolikoj rasvjeti, promatrao i proučavao natpis. Svaki dan sam opažao tragove ili sjenke kojeg do onda nezapaženog slova, bilježio ih i nakon duge muke i osobito za oči napornog rada uspio sam, sintezom svojih opažanja i poređivanja s originalom, pročitati čitav natpis. Rezultat ovog rada prikazuje slijedeći f a c-s i m i l e u slici 2., koji prema tomu u transkripciji glasi:

	I	II	III	IV
1)	Sie leži Stjepan'	ban' bosan'[ski	i brat' mu Bogdan	i Dragiša[i
2)	knez' Bakula	i knez' Stank[o	i Tvrt'ko	s druži(n)o(m)'

Natpis se dakle ne odnosi samo na jednog sahranjenika ovoga groblja, nego na više njih, a prvi se tu spominje b a n S t j e p a n. Ostali su grobovi njegove najbliže družine.

Pitanje je, koji se od četiri bana imenom Stefan ovdje misli? Pošto se od Prijezdina vremena svi vladari zovu Stefan, mogao bi to osim Prijezde biti Stefan Kotroman i Stefan Kotromanić, dočim Tvrtko ne dolazi u pitanje, jer je umro kao kralj. Da ustanovimo osobu bana, pokopana na groblju u Zgošći, može nam poslužiti III. i IV. stavka u prvom redu natpisa: i b r a t' m u B o g d a n' i D r a g i š a. Nama su naime poznata braća Stefana Kotromana, Prijezda II. i Vuk, kao i Stefana Kotromanića, Vladislav i Ninoslav. Jedino za Stefana Prijezdu ne znamo, je li imao i koliko braće, a naše dosadanje neznanje naravski ne isključuje mogućnost, da ih je imao. Iz natpisa eto saznajemo, da je ban imao dva brata, Bogdana i Dragišu. Da nam dosad poznate listine ne govore ni o bratu Bogdanu ni o nekom Dragiši, nije neobično, jer su i ostale vijesti o banu Stefanu Prijezdi vrlo oskudne, a pogotovo nemamo vijesti o njegovim užim porodičnim odnošajima. Natpis nam dakle, kao i onaj Kulinov iz Muhašinovića, nadopunjuje nepotpune porodične podatke, jer kao što tamo saznajemo za do onda nepoznato ime Kulinove supruge Voj-

slave, tako tu saznajemo za imena Prijezdine braće Bogdana i Dragiše.

Groblje u Zgošći je prema tomu groblje bana Stefana Prijezde i njegove braće te knezova Bakule, Stanka i Tvrtka i družine. Banov je spomenik naravski onaj bogato ornamentirani stećak. S tim se slažu i dočetna slova ... Nь na jednoj tabuli nad lovačkim prizorom, koja se dadu lahko popuniti sa S t j e p a n' ili sa b a n', a slaže se s tim i narodna predaja, koja ruševine grada nedaleko Zgošće i ovog groblja na brdu Crnču zove S t i p a n g r a d o m. Slaže se s tim i značaj ornamentalnih motiva na stećku, osobito onih, koji su u vezi sa starohrvatskom umjetnosti, jer ta je trajno uništena provalom Mongola (1242.), a u doba, kada je postao ovaj spomenik, još su mogle postojati žive veze između starohrvatske, predmongolske umjetnosti i umjetnika, zadojena predajama ove umjetnosti, koji je preživio provalu Mongola i stvorio ovaj spomenik.

Još jedno opažanje potvrđuje našu determinaciju. Poznato je naime, da pleme Kotromanića u svom grbu ima tri krina ili ljiljana, a ako bolje razmotrimo sliku, prikazanu u zadnjem polju gornjega reda na južnoj strani spomenika, opazit ćemo, da ondje prikazano drvo sa stiliziranim lišćem na korijenu imade heraldički ljiljan, a još po jedan nalazi se sa svake strane debla, dakle ima svega tri krina. Prema tomu može se dotična kompozicija shvatiti kao simbolično stablo roda Kotromanova, a spomenik je namijenjen jednom članu toga roda.

Ovim, što smo rekli, dobivamo i neko pouzdanije uporište za tumačenje figuralnih kompozicija, kojim je ukrašen spomenik iz Zgošće. Prizor u gornjem dijelu pročelja predstavlja grad sa dvije veće i tri manje kule na strmom, krševitom, šumom obraslom brdu, i tu možemo pomišljati, da je to banov grad Stjepangrad na Crnču. U donjem spratu prikazana je velika dvorana, a u njoj sjedi ban na stolici, sličnoj kurulskoj, i do njega stoje dva dvorjanika ili velmože. Ispod ove slike vidimo čovjeka, koji na uzdi drži dva osedlana konja, čekajući očito bana, koji ima poći u lov. Na balkonu lijeve kule sjedi ženski lik — očito banica — i čeka, dok će ban izići i uzjahati, da mu na polasku mahne pozdrav.

Na slijedećoj, duljoj strani, ban je već usred lova. U donjem relijefnom nizu šuma je simbolizirana sa tri stilizirana stabla,

a u lijevoj poli puca ban lukom na jelena, što mu ga dognaše psi. U drugoj poli dočekuje ban teškim medvjeđim kopljem (Saufeder) medvjeda, koga je zaokupio čopor zagara, a uz drvo, koje završuje ovu scenu, lancem je privezana životinja, koju je Stratimirović držao lavom, ali koja uistinu ima predstavljati lovačkog leoparda, zvjerku, koju su u Orijentu znali pripitomiti i uvježbati za lov na krupniju zvjerad. Križari, vraćajući se iz Orijenta, donosili su takove leoparde sobom i mnogi velikaši su ih poslije dobavljali za skupe novce, da im posluže u ovakovom plemenitom lovu. Da dotični lik ne predstavlja lava, vidi se po tomu, što nema grive, a da je leopard, vidi se po pjegama na njegovu krznu, a i po tomu, što je na lancu. Nad njim je prikazan krilati zmaj, kao koncesija narodnom vjerovanju u ovu mitsku zvijer.

Nad srednjim prizorom isklesan je lijepo heraldički stiliziran krin iz banova grba ,a radi simetrije bio je smješten jamačno i u lijevoj poli takav krin, ali je od ozljeda nestao.

Iznad ovog niza prikazan je gore opet niz od pet jahača na opremljenim konjima, valjda banova lovačka družba na putu u lov ,a slični jahači — njih petorica — prikazani su i u donjem redu protivne strane; ali je svaka figura zaokvirena akantizirajućim okvirom. Na taj način ovaj spomenik, koji spada među najvažnije povijesne spomenike Bosne, imade i tu vrijednost, da nam u nizu relijefa predočuje crtice iz života bosanskih vladara i velmoža Srednjega vijeka.

Konačno da spomenemo još jednu sitnicu, koja možda nije bez značenja. Osim obeliska, koji, sudeći po napisu, služi samo kao orijentacija ili upozorenje, ima na Crkvini ukupno 12 grobnih spomenika, a na ornamentiranom stećku, osim prizora na pročelju, prikazano je 12 likova: dva u lovu, a deset njih na konjima. Obelisk dakle kao da upućuje na historijat ovoga groblja prvih Kotromanića i njihove družine.

Prema ovomu, što smo ukratko rekli o spomeniku iz Zgošće, on je ne samo jedan od najdragocjenijih naših povijesnih spomenika, nego je povijesno-umjetnički spomenik neprocjenjive vrijednosti kao zadnja emanacija uginule starohrvatske umjetnosti, kao zadnji blijesak plamena, koji je obasjavao kroz vjekove jednu čisto nacionalnu kulturu.*)

---

*) Objavljeno u »Nastavnom Vjesniku«, 1933. Knj. XLI. Sv. 6—7.

V

BOSANSKI SOKOLARI

Jedna od najplemenitijih zabava bosanskog sredovječnog plemstva bio je lov sa sokolima. Podrijetlo ove plemenite vrsti lova bile su iranske visočine, gdje su se Perzijci od davnine bavili ovom kao i drugim plemenitim vrstama lova, koje su se rasprostrle po čitavoj Prednjoj Aziji, a u vrijeme križarskih ratova naučiše se toj vrsti lova i vitezovi križari te je preniješe na povratku iz Svete Zemlje u Europu, gdje se udomi i posta najomiljelije zanimanje lovaca onoga doba.

U Prednjoj Aziji znali su već davno pripitomiti sokola za lov na prepelice, jarebice i ptice slične veličine, jastrijeba za lov na šljuke i divlje patke, a kraguja za lov na veće ptice, pa i na zeca. Vještina u poučavanju životinja za lovačkog pomoćnika bila je u Orijentu tolika, da su znali pripitomiti i leoparda, koji je lovcu služio isto tako vjerno kao i pas.

Pripitomljeni leopard dospio je s križarima u Europu, kako nam pokazuju razne rezbarije i skulpture gotskog stila, koje prikazuju lovačke prizore, a u Bosni relijef na golemom stećku, pod kojim je nekoć bio sahranjen bosanski ban Stjepan Prijezda, na komu vidimo bana s družinom u lovu a uza stablo lancem privezana leoparda ili, kako se još zvao, geparda. Dakako, ovako skupocjenog lovačkog pomagača mogli su si nabaviti samo najmoćniji ljudi, kao u ovom slučaju ban, a ostalo, i to jamačno samo više plemstvo, moralo se zadovoljiti i sa sokolom, jastrijebom ili kragujem. Zato na bogumilskim stećcima uz ostale lovačke prizore nalazimo često lov sa sokolima. Kako su cijene dobro uvježbanim sokolima bile vrlo visoke, što nam svjedoči slučaj, da je hrvatsko-ugarski kralj Ljudevit II. platio za jednog sokola na-

vodno 40.000 dukata, ponosila su se i druga velika gospoda svojim sokolima, kao na pr. herceg Hrvoja Vukčić, koji je u jednoj miniaturi njegova glasovitog glagolskog misala prikazan sa sokolom na ruci. Da su sokoli i u tursko doba bili u velikoj cijeni, vidi se po tomu, što je Dubrovnik, da obraduje bosanskog sandžakbega Skenderbega, 1478. ovomu po njegovu knezu Vlahu Radosaliću poslao u Prusac, gdje je Skenderbeg onda stolovao, tri sokolića, a sandžakbeg se republici naročitim pismom zahvalio za taj dar.

U Bosni postao je u tursko doba lov sa sokolima također jedna od najmilijih zabava begova, a taj šport se je među njima raširio osobito na području Krajine, gdje mu je bila pogodna jedna ustanova, koja se zvala d o g a n d ž i l u k, i on je tamo, dok je ta ustanova bila u životu, cvao, a prestao je iza 1851. kao posljedica t a n z i m a t a, koji je dokinuo i mnoge druge nekoć za tursku carevinu važne ustanove. Od-onda ta vrsta lova nestaje, a sačuvala se je samo u pojedinim begovskim kućama sve do iza okupacije Bosne, kada se Europljani, kojima su tada širom otvorena vrata Bosne, začudiše, kada tu nađoše žive još zadnje tragove ove nekoć u Europi toliko cijenjene viteške zabave. Među zadnjim begovskim obiteljima, koje su se još i onda bavile ovom granom lova, bili su Uzejirbegovići u Maglaju te Širbegovići i Smailbegovići u Tešnju. Ovi su i poslije okupacije upotrebljavali sokolove u lovu na prepelice i jarebice.

Lovu se može naučiti samo mladi sokolić, poletarac, od vremena pošto okrilati pa dok ne navrši godinu. Pri uvježbavanju postupalo se ovako: Prije svake vježbe pustio bi se sokolić da ogladni, jer se gladan lakše u j a r a č i, t. j. osposobi za lov. Tako gladna sokolića postavili bi na stalak, koji bi se neprestano pomicao i time ga uznemirivao. Za vježbe privezali bi mu za nogu podugačku kožnu uzicu, uz koju je na kraju pričvršćen jedan ili dva praporca, a drugi kraj držao bi lovac u ruci, na koju bi uzeo i samog sokola. Da soko svojim oštrim kandžama ne ozlijedi lovčevu ruku, navukao bi na nju rukavicu od debele kože.

Pred ptića bacali bi u zrak komadiće mesa, a u isto doba jurnuo bi na tu mèku sokolić, da je u zraku uhvati. Čim bi uhvatio meso, trgnuo bi lovac uzicom k sebi, praporac bi zazvonio i soko bi se isprva nasilu a poslije dragovoljno, čim bi

začuo praporac, vratio lovcu na ruku, da pojede zalogaj. Tom se vježbom nastavljalo dotle, dok se soko ne bi naučio na znak praporca vraćati se lovcu na ruku, a ovaj bi komade jetre bacao sve dalje.

Kada bi se sokolić naučio vraćati se na ruku, skinuli bi mu uzicu i bacali ga na mèku, da se na zvuk praporca vrati. Kada bi prošao tu školu, učili bi ga »na pticu«, te mu mjesto mèke bacali dva međusobno svezana krila prepelice ili jarebice. Pošto je sokolić shvatio, što se od njega hoće, te se naučio, da se svaki put poslušno vraća, dresura je dovršena. Nije više potrebno držati ga vezana na uzici, ali se ipak ne pušta s uzice, da ne izgubi osjećaj, da je vezan, i da ga lovac može k sebi povući, a to je za sokola naravski neugodno. U lovu se odvezuje, a lovac drži u ruci uzicu, pa kad dođe čas, daje praporcem sokolu znak, a on se s ulovljenom pticom vraća na ruku. Tako izvježban soko poletjet će na svaku prepelicu ili jarebicu, što je nanjuši i digne prepeličar, te će se vratiti sa lovinom lovcu na ruku.

Kako je obuka sokola dosta mučan posao, za koji treba iskustva i strpljivosti, i kako dobar soko može za dan uhvatiti i do 80 prepelica, razumljivo je, da su ovakvi bili uvijek na velikoj cijeni.

Sokolarstvo se je u tursko doba veoma razvilo i donedavna sačuvalo iz dva razloga: prvo, u Bosni ima odvajkada šuma, u kojima sokolova gnijezda nisu baš rijetka, a drugo, prijala je sokolarstvu posebna ustanova, koja je poticala lovce, da hvataju, goje i obučavaju te plemenite ptice.

Po starom turskom državnom ustavu dijelilo se seosko žiteljstvo na raju, t. j. zemljeposjednike i seljake, koji od prihoda svojih zemalja plaćaju spahiji desetinu, zemljarinu, glavarinu (resmi benak, ako su muslimani, harač, ako su kršćani), a osim toga još mnogo drugih poreza i nameta, i na slobodnjake, koji davaju samo mukatu, t. j. stanoviti iznos u novcu, dočim su oslobođeni od ostalih poreza. Među potonje ubrajaju se čisto vojničke ili poluvojničke službe, kao vojnici (vojnugan), filuridžije, koji su pogranični stražari, derbendžije, koji čuvaju opasne klance i prolaze, i napokon sokolari ili dogandžije. Svi ovi su u službi namješteni beratom i spadaju kao i spahije i zajimi u t. zv. askere. Oni se od obične raje razlikuju ne samo na-

vedenim sloboštinama, nego i time, da ne spadaju pod pravovlast kadije, nego pod svog glavara, bio on beg ili baša, i u najvišoj instanciji pod onu kaziaskera u Carigradu, komu u slučaju smrti iz ostavštine, nakon provedena kasama (ostavinske rasprave) plaćaju ostavinsku pristojbu ili resmi kismet.

,Kao ni položaj raje, nije ni onaj spomenutih slobodnjaka, dakle ni sokolara, bio vezan uz vjersku pripadnost, te su oni mogli biti i kršćani i muslimani.

Dogandži označuje uopće svakog sokolara, ali se oni prema vrsti ptica, koje obučavaju, zovu šahindžije, ako uče sokole, atmadžije, ako se služe kobcem, a čakirdžije, ako im je bijeli jastrijeb lovni pomagač.

Dogandžija su bile dvije kategorije: jedni, viši među njima, uživali su za svoju službu prihode timara, određenih im carskim beratom, kao i druge spahije, a drugi, niži, dobivali su baštine, koje su se nalazile na području šuma, gdje ima dosta sokolova.

Svi su oni podložni dogandžibaši svoje nahije, koji je bio zajim, t. j. viši timarnik. Timari dogandžija prelaze od oca na sina, ako je ovaj vješt sokolarstvu i sposoban da vrši službu dogandžije, a ako nema sina ili se ovaj odreče službe, daje se timar kojem pripravniku, koji je u carskoj baz-hani t. j. sokolani, stekao potrebno znanje i vještinu.

Šahindžije, atmadžije i čakirdžije bave se isključivo uvježbavanjem pojedinih vrsta sokolova, a njima su podčinjeni juvadžije ili gnjezdari i javrudžije. Prvi traže po šumama gnijezda sa jajima, te ih nadziru i čuvaju, dok se ne izlegu mladi, a potonji se brinu za pilad, dok im ne ponaraste perje.

Njihovu službu opisao je Aličauš iz Sofije u svom djelu o spahijama turske carevine godine 1654. ovako:

»Kada se mladi sokolići izlegu, ne smije nitko strani blizu gnijezda, ni čobani, ni drvari, jer oni (juvadžije) nadziru mladunčad dan i noć, dok im ne naraste perje te postanu poletarci. Onda ih vade iz gnijezda, te ih sada obučavaju i odgajaju za lov.

Kada dođe vrijeme, idu juvadžije i javrudžije sa svojim dogandžibašom u Carigrad te predaju agama sokolove, a oni samo idu na smotru.«

U takozvanoj bosanskoj kanunnami nalazimo o dogandžijama ove ustanove:

»Dogandžije, ako su doista u službi sa carskim beratom. neka nisu ničija raja ... a ona njihova djeca, koja budu njihova zvanja, neka se nikome ne zapisuju rajom. I žene, s kojima su zakonito vjenčani, također su kao i oni. Ako bi dogandžije postali nečijom rajom te bi spahiji doista plaćali rajinske poreze, oni, ma da imaju carski dogandžijski berat, nisu više asker, nego su kao i ostali ljudi.«

U staro doba bila je dužnost dogandžija dobavljati i izvježbati sokolove samo za carski dvor. Međutim, kada se je ta ustanova razvila i razgranala po čitavoj carevini, sultan je to pravo djelomice odstupio i nekim višim dostojanstvenicima, i to pojedincima takozvanih slobodnih timara, a ti su bili subaše, alajbezi, ceribaše, dizdari, cerisuridžije, miralemi, portini čauši i imrahori. Svaki od ovih je na svom zijametu bio i gospodar lova, a dogandžije njegova područja bili su dužni sokolove donositi njemu. Time su ovakovi zajimi bili po svom položaju prisiljeni zabavljati se tim plemenitim športom i brinuti se za nj, a ta je ustanova najviše pomogla, da se je lov sa sokolima kroz vjekove podržavao u nekim bosanskim begovskim kućama. Pošto su dizdarski timari bili slobodni, imali su mnogobrojni dizdari i kapetani bosanskih krajiških gradova primati od dogandžija svoga zijameta sokolove, a to nam najbolje tumači, zašto se je sokolarstvo najdulje uzdržalo baš u ovakvim kapetanskim i dizdarskim porodicama sjeverozapadne Bosne.

Tursko zakonodavstvo se je i inače brinulo za unapriđenje lova. Šume su bile pod nadzorom posebnih korudžija (šumara), a tako i plemenita divljač. Tko ubije risa (vešak) ili pantera (kaplan), morao je kožu predati sandžakbegu, a isto tako se skupocjeno krzno sansara (lasice) i zerdava (hermelina) moralo predati dotičnom vlasniku slobodnog timara kao gospodaru lova, ali je ovaj morao lovcu dati stanoviti »dar«.

U novom zakoniku (kanuni džedid) izričito je zabranjeno posjeći drvo, na komu ima sokolovo gnijezdo, te je na nj valjalo upozoravati juvadžije, a ovi bi to javljali dogandžijama i dobivali za to nagradu. Ako koji dogandžija

neke godine ne bi donosio izvježbane sokole vlasniku dotičnog slobodnog timara i ako za taj propust ne bi imao teskerom potvrđene isprike, morao je, ako je bio musliman, platiti u ime m e r d e-b e h a 150 akči ,a ako je bio kršćanin, 300 akči za onu godinu, a isto tako morao je za tu godinu plaćati neke rajinske poreze, od kojih je inače bio oslobođen, kao: pčelarinu, mladarinu, baduhavu, bejt ul mal i globe.

Oprost od poreza, što su ga na svojim baštinama uživali sokolari, bio je poticalom, da se i po koja raja bavila sokolarstvom; ali, da se zaštite koristi sokolara, uvrštena je u zakonik sultana Sulejmana ustanova, da takva raja time ne izlazi iz rajetinstva, nego da i nadalje plaća poreze, a tek ako bi osobitom carevom zapovijedi postala asker i dobila carski b e r a t, ne uzimlje joj se rajinski porez, ako se je odrekla rajinske zemlje. Pridrži li ovu, plaća i dalje poreze.

Neke potankosti o sokolarima nalazimo i u f e t v a m a, to jest pravnim izjavama vjerskih poglavara o spornim pitanjima. Tako su po jednoj fetvi šejha Ebusuuda sokolari oprošteni od pčelarine, ako pčele drže na svojoj zemlji, a drže li ih na tuđoj, moraju dotičnom spahiji davati desetinu od meda i voska. Po jednoj fetvi Pir Mehmeda nema na dogandžijskoj zemlji ni jedan spahija nikakva prava, a ako bi dogandžija dopustio, da neki raja na toj zemlji zasadi vinograd ili voćnjak, plaća raja h a k o v e dogandžiji, a ne svom spahiji. I to se podavanje zove m e r d e b e h a.

Po svemu tomu eto vidimo, da sokolarstvo u Bosni nije bilo šport, kojim bi se tko bio od zabave bavio, nego da je to bila državna ustanova, koju je uređivalo posebno zakonodavstvo i koja je u društvenom poretku Bosne pod turskom vladom imala određenu svrhu.

VI

LARIZAM I KRSNA SLAVA

Limen superum inferumque, salve, simul autem vale:
Hunc hodie postremum extollo mea domo patria pedem.
Usus, fructus, victus, cultus iam mihi harunc aedium
Interrumptust, interfectust, alienatust. Occidi!
Di penates, meum parentum familiai Lar pater,
Vobis mando, meum parentum rem bene ut tutemini.
Ego mihi alios deos penates persequar, alium Larem,
Aliam urbem, aliam civitatem: Ab Atticis abhorreo!

Ovim monologom unosi mladi Harinus u gotovo burlesknu komiku Plautova Mercatora neki srdačno ozbiljni ton. Kada sam prvi put pročitao te stihove, nisam slutio, da ću prijaznu i simpatičnu osobu toga istog Lara zateći svuda na zapadnom Balkanu još živu u uspomeni naroda i u njegovim običajima Istina, Lar je tečajem vjekova promijenio ime i promatrane kroz nagomilane slojeve tolikih vjekova, njegove su se konture zamaglile, izblijedjele, kao nešto, što gledamo iz velike daljine; ali on je tu, on živi svojim životom, te se nije bitno promijenio i nije manje poštivan nego prije dva milenija. On živi i ima svoj zasebni kult. Kao pokrovitelj (praestes) ili zaštitnik (tutella) vrši još istu ulogu zaštitnika kuće. On ima svoje svetinje (res divinae), svoje obredne predmete (instrumenta sacra), jer se je sve to, ne baš mnogo izmijenjeno, sačuvalo u — krsnoj slavi.

Ta slava jedan je od najzamršenijih etnoloških problema na Balkanskom poluotoku. Poteškoća je ne toliko u samom pitanju, koje se ima riješiti, koliko u tomu, što su se u njegovo rješavanje, kako je to već i VI. Skarić primijetio[1]), uplitali i razni vjersko-nacionalni obziri, i to je uzrok, da mi o podri-

[1]) Postanak krsnog imena. Glasnik zem. muz. u B. i H. 1920, 245.

jetlu i pravom značenju ovog običaja i danas još vrlo malo pouzdanog znamo, makar da na Balkanu nema pitanja, koje bi etnografski — ne etnološki! — bilo tako opširno i svestrano obrađeno kao baš krsna slava. Iz istog se razloga i shvaćanje pravog značenja i podrijetla ovog zanimljivog običaja neprestano mijenjalo. Prvo je mišljenje bilo, da je to svetkovina istočne crkve; ali se ono moralo skoro napustiti, jer niti zna službena crkva za tu svetkovinu, niti je ima u Grka, Bugara i Rusa, koji su također vjernici grčkoistočnog obreda. Osim toga je već prije 100 godina Čaplović zabilježio, da se ona nalazi i među katolicima Slavonije i Bosne. Ona je doduše odonda tamo nestala, ali se je sačuvala među katolicima Dalmacije i južne Hercegovine, kako su Banović[2]) i Mitrović[3]) pokazali. Ja sam u svojoj radnji o testamentu gosta Radina pokazao, da su krsno ime slavili i patareni, kao gost Radin, župan Bjeljak, Radić Sanković i dr., pa da imademo i vijesti, da tragovi te slave postoje i među nekim muslimanima Hercegovine. Time otpada vjeroispovjedni značaj ove slave. Vj. Klaić pak je prije desetak godina u jednom članku u »Hrvatu« naveo cijeli niz isprava, po kojima su tu slavu u davna vremena slavila i neka hrvatska plemena; dr. I. Erdeljanović našao je taj običaj u katoličkih Arbanasa, a isto i Miljanov. M. Đ. Milićević navodi, da je slave i Vlasi u Srbiji, a u novije doba tvrdi Carsten Höeg, da čak Sarakaćani u Epiru slave sv. Iliju, sv. Petku i Veliku Gospojinu.[4])

Jednako labilna su i dosadanja tumačenja o postanku slave. Vuk je izvodi od imena, »koje se u prvom krštenju naroda našega nadjenulo komu«. To mišljenje branio je još u šezdesetim godinama prošlog vijeka I. Javor protiv teze, da je slava u vezi sa kultom Penata i Lara, a uza nj je pristao i Rovinski. Međutim, među ozbiljnim učenjacima sve više preotima maha mišljenje, koje je prihvaćeno u Akademijskom Rječniku, da je slava u vezi sa kultom Lara ili bar predaka, a dokaze za to su davali Em. Lilek, dr. Al. Mitrović, Sima Trojanović, dr. Lubor Niederle, Cvijić,

---

[2]) S. Banović, O porijeklu slave krsnog imena. Ibid. 1912, 265.

[3]) Dr. Al. Mitrović, Krsno ime nije ni patarenskog ni srpskog ni pravoslavnog postanka. Ibid 1912, 391.

[4]) Carsten Höeg: Les Sarakatsans. Paris-Copenhaque 1925. Ovaj navod valja uzeti s oprezom, jer se tu često radi o crkvenoj slavi patrona.

dr. M. Vasić i dr. Ovaj pak potonji kušao je čak dokazati, da je slava nikla iz grčkog kulta heroja i da se je tračkim utjecajem raširila po Balkanu.[5])

Mi ćemo pristati uz one, koji podrijetlo slave izvode iz larizma, te ćemo pokušati u slijedećim redcima rastumačiti značenje ovoga kulta, da iznesemo sve sličnosti, koje postoje između krsne slave i kulta Lara, i konačno da utvrdimo putove, kojim se je kult širio iz svoga prvog ishodišta, dok nije dospio na Balkan i tu se udomio i u kristianiziranom obliku krsne slave sačuvao do današnjeg dana.

Osnovni pojmovi

Prije nego zađemo u samo pitanje, potrebno je, da nam budu jasni neki osnovni pojmovi o čovjeku i o kultu pokojnika u starih Rimljana, jer su si oni čovjeka kao živo biće predstavljali drugačije, nego mi. Mi danas velimo, da se čovjek sastoji od tijela i duše, a kada umre, tijelo sahranjujemo u zemlju, a duša ide Bogu, da joj sudi. Po rimskom vjerovanju osim ovih dviju komponenata ima muškarac još posebnog genija, a ako je žensko, junonu. Što od čovjeka nakon smrti preostane te se, bilo spaljeno bilo nespaljeno, sahrani, to su Manes — ostatci — koje Rimljanin deificira, te im posvećuje nadgrobni spomenik sa votivnom formulom D. M. (dis Manibus), kojom stalno počinje svaki nadgrobni natpis. Duša (anima) odvaja se po istom mišljenju u obliku zadnjeg uzdaha (zato: spiritus) od tijela i ide neznano kuda, i Rimljani su je, kao i Grci svoju Psyche, u umjetnosti prikazivali u obliku leptira. Treća komponenta čovjeka, genius, ostaje i dalje u nevidljivoj vezi s kućom i potomstvom, koje mu iskazuje poštovanje, jer mu on svojom zaštitom može biti od koristi. Prvo značenje ovoga genija daju nam stare definicije: certe a genendo Genius apellatur (sigurno se genij zove od rađanja) veli Censorin d. d. n. 3. 1.; a Varro u Aug. civ. VII. 13, o njemu veli: deus est, qui... vim habet omnium rerum gignendarum (on je bog... koji ima snagu da sve rađa). To je dakle rađa-

[5]) Literaturu, koja se odnosi na gornje, donio je Skarić u svojoj navedenoj radnji, na koju radi kratkoće upućujem.

lačka snaga čovječja, načelno neumrla, koja mu daje sposobnost, da porodom i potomstvom i iza smrti nastavi svoje koljeno i lozu. Budući da je rađalačka ljudska snaga diferencirana i podijeljena na aktivnu mušku i pasivnu žensku, to su i odnosne personifikacije različite: Genius predstavlja rađalačku snagu — vis gignendi ili generandi, a Iuno vis pariendi.[6]) Genius se iza smrti uvršćuje u red kućnih bogova, koji bdiju nad životom i srećom potomstva, a ono ih poštiva kao Manes maiorum na domaćem ognjištu. Vremenom se u tom općem kultu ističe kult rodočelnika, kome se je u rijetkih patricijskih porodica sačuvalo i ime, u većine se ostalih izgubilo, te ga oni poštivahu počasnim imenom gospodara, etruščanskom riječju lar[7]), i ovaj naziv postaje općim imenom ovakvog rodočelnika. Vezu između Lara i rodočelnika već je posve ispravno uočio Censorin, de die nat. 3. 2, koji ga poistovjetuje sa genijem rođenja — genius natalis. Prema rečenom je posve prirodno, da je Lar kao i Genij isključivo muškog roda, a ako se u Iuvenala u jednoj satiri 3. v. 109. spominje matrona Laris, ima ovaj naziv značenje kućedomaćice, a lar u ovom slučaju znači ognjište, kuću.

Pojam genija prenio se je kasnije sa čovjeka i na druge predmete, na mjesta (genius loci), gradove (genius urbis Romae) i na narod (genius populi Romani) i t. d., a kako je tu dvojbeno bilo, da li su ovi predmeti muškog ili ženskog roda, dogodilo se, da se na brončanom štitu statue rimskoga genija na Kapitolu nalazi natpis: Genio populi Romani, sive mas, sive femina (genij rimskog naroda, bio muško ili žensko).

Za Rimom povode se i pojedini gradovi, Ostia, Puteoli, Novae, Stabii, Benevent, i dobivaju svog naročitoga genija, te napokon i pojedine zemlje i provincije. Na oscijskim se novcima prikazuje Genius Italiae, po epigrafskim spomenicima poznati su nam Genius Britanniae i Genius

---

6) Ovom shvaćanju odgovara, ako se bračna postelja zove torus genialis. (Cod. Iustin. 9, 9, 29, 2.)

7) Stariji način izgovora je las pl. lases, ali je početkom III. v. pr. I. uslijed nastaloga rotacizma ono s između dva samoglasnika prešlo u r. Analoga: Valesios — Valerios; Fousios — Fourios; ispor. Paul Kretschmer u Gercke-Norden, Einleitung in die Altertumswissensch. I. 562. Analogija ja umbro-oskijsko asa = lat. ara.

Pannoniae Superioris, a iz okolice Prištine sa podora grada Ulpianum poznat je spomenik, što ga je postavio vilicus stationis Ulpianae, tabularius Iulianus u doba cara Aleksandra Severa i majke mu Mameje god. 229. i posvetio Genio Illyrici[8]).

Spomenik je važan, jer se na njemu spominje genij provincije i jer se po njemu može pouzdano lokalizirati položaj grada Ulpianum, potonjeg Iustiniana Secunda. Grad je bio **statio,** a od službenika spominje se vilicus i tabularius. Značajno je, da je spomenik postavljen za sreću cara Aleksandra Severa, koji je bio osobito odan kultu Lara i o čijem larariju imamo pobliže vijesti.

Zaštitnička funkcija, što je od iskona vrši Lar, t. j. genij rodočelnika, u kući i obitelji, protegla se u čisto agrarnoj državi, kakova je bila u svojim početcima rimska, naravski i na zemljišni posjed, baštinu, i tako nastaje kao poseban tip Lar agrestis, Lar ruralis, a po raskršćima, na kojima su obično stajali njihovi larariji, Lar compitalis.

Ovdje je na mjestu, da progovorimo i koju riječ o penatima, koji se ubrajaju u kućne bogove, i da pri tom ispravimo jednu staru i duboko uvriježenu pogrešku. Etimologija imena penates, koja se izvodi od penus = smočnica i koja je od njih načinila osobita božanstva, koja se brinu za smočnicu i kuhinju, po našem je mišljenju vrlo sumnjiva i dvojbena. Dočim je Lar uvijek nešto individualno, penati to nisu, jer mi to ime u literaturi sretamo uvijek u pluralu, a ne u singularu: dokaz, da to nije nikakovo individualno božanstvo jedne kuće, jedne obitelji, nego da je to oznaka vrste, koja subsumira više sličnih ili srodnih božanstava, a kako se za penate redovito veli, da su božanstva domaćeg ognjišta, držim opravdanim mišljenje, da oznaka di Penates ima isto značenje kao i grčko *θεοὶ ἑστιούχοι* = bogovi ognjišta. Ona dakle označuje vrstu božanstva,[9]) koju pred-

---

[8]) Natpis glasi: Genio Illyrici pro salute imp(eratoria) Caes(aris) M(arci) Aur(elii) Severi [Alexandri] Aug(usti) et [Iul(iae) Mameae] Aug(ustae) sub cura Ant(onii) [Si]lvani v(iri) e(gregii) pro(curator) Iulianus vili(ena) stat(ionis) Ulp(ianae) tabul(arius) sumpt(u) suo fec(it) Albino et Maximo consul(ibus).

[9]) Servij izvodi riječ od penetrale = adyton jer se penati obožavaju u nutarnjosti kuće.

stavlja triada Lar, Vesta i Genij. Za Lare to dokazuje česta zamjena u starih pisaca, koji ne prave razlike između Lara i Penata, a za Vestu to svjedoči ono mjesto u Ovida, (Metamorph. XV. 864), gdje se veli: »I Vesta je među cesarskim penatima« (»Vestaque Caesareos inter sacrata penates«), iz čega se vidi, da i božica Vesta spada u vrstu penata. To je osjetio i Servij u svojem tumačenju k. Aen. II, 295: »tu se naime pita, da li i Vesta spada među penate ili im je pratilica« (»hic enim quaeritur, utrum Vesta etiam de numero penatium sit, an eorum comes?«)

Ako naziv penata nije individualan, nego oznaka kućnih božanstava kao vrste, onda je razumljivo, da pjesnici upotrebljavaju tu riječ često kao poetičnu oznaku za domaće ognjište a, uzimajući pars pro toto, za kuću, domovinu i sl. U značenju kuće upotrebljava je Ovid VII. 574. u stihu: »Tjelesa pretvaraju se u zemlju, a penati bježe« (»corpora devolvant in humum, fugiuntque penates«) i XII. 551.: »Baca gvožđe i plamen na penate« (»ferrum flammam que penatis inpulit«). U značenju stana upotrebljava se u stihu V. 496.: »Arethusa to ti je sada dom, tu ćeš sjediti« (»hos nunc Arethusa penates, hanc habes sedem«), a fraze ponere penates, posuere penates su sinonimi za nastaniti se. Čak i za oznaku zemlje upotrebljava Ovid tu riječ u stihu: »Belona rasprši penate zaprljane mnogom krvlju« (»pollutosque simul multo Bellona penates sanguine profudit«), a u značenju domovine i zavičaja u stihu IX. 639.: »Ostavi domovinu i neviđene penate« (»patriam invisosque penates deserit«). Konačno po VIII. 91.: »Scila, tebi predajem svoje penate i one domovine« (»Scylla tibi trado patriae meosque penates«) ima ne samo kuća, nego i domovina svoje penate.

Prema rečenom je razumljivo, da se pod imenom penata razumijeva uz Vestu Genij i Lar i da pisci kasnije ne prave razliku između prve i ove tri riječi.[10]) Izgleda, da je riječ

[10]) Da su penate smatrali božanstvima, dokazuje natpis u Orelli 2112: Diis deabusque Penatibus familiaribus et Iovi ceterisque deibus...

Lar starija od penata, jer se u Virgilovoj Eneidi spominje samo Lar, dočim riječi penates tu nema.

Kako po spomenicima u Pompejima i Herkulanumu viđamo, penati se ikonografski prikazuju uvijek zajedno, i to Vesta uz žrtvenik, na kom plamsa plamen, Genij u obliku zmije pod njim i omatajući se oko njega, a sa svake strane žrtvenika po jedan Lar. Na zidnim slikarijama u kuhinjama (culina) jedan od njih je kućni Lar, a drugi — jer ovi spomenici idu u augustovsko doba — predstavlja Augustova Lara. Na sličnim slikarijama u kompitalnim lararijima jedan od oba Lara je kompitalni, a drugi opet Augustov. Ove slike premještene su u kuhinju, kada je onamo iz atrija preneseno domaće ognjište, ali je mjesto njega tik do alae, gdje su smještene slike pređa (imagines maiorum), postavljena ukusna aedicula, često bogato ukrašena, koja služi kao kućni lararium, na komu je postavljen lik Lara i gdje se prinose naročito njemu namijenjene žrtve.

Značenje Lara

Značenje Lara u rimskom narodnom vjerovanju dosta nam jasno definiraju sačuvane vijesti u pisaca i na spomenicima. Po Arnobiju, 31, oni su čuvari krovova i kuća (tectorum domumque custodes), Varonu su po Veriju Flaccu de l. l. g. 62. obožavane duše pokojnika: »Mislilo se, da su Lari duše ljudi primljenih u red bogova« (»Lares animae esse putabantur hominum, redactae in numerum deorum«). Prema tomu oni su, kako već Dioniz Halikarnaški, IV. 2, 3, ističe, analoga grčkim ἥρωες. Njihov naziv Lar familiaris, Lar familiai, Lar domesticus, dokazuje, da su u najužoj vezi sa kućom, odnosno porodicom, a tomu odgovara i votivna formula na epigrafskim spomenicima »Laribus et familiae« i invokacija Familiai Lar pater. Ovid ih najradije zove Lares patrii.[11])

Da su Lari u najtješnjoj vezi sa dušama pokojnih starenika i da je njihov kult proizašao iz odnosnog htoničkog, ra-

[11]) Forsitan a Laribus patriis exigere pigebit. Ovid. Rom An 237. Nec te Lar patrius sed amor revocabit. Ib. 239.

zabiremo iz toga, što Prudencije adv. Symmachum, I. 190. za kompita veli, da su sepulchra heroum, a Servije, Aen. 3. I. 190, izvodi i podrijetlo putnih Lara od pokojnika riječima manes piorum, qui Lares viales sunt. Do ovog shvaćanja, koje je konačno dovelo do posebne grupe Lares viales, došlo je na taj način, da su Rimljani kao i Grci običavali svoja groblja nizati pokraj drumova i putova, a duše tamo zakopanih dobile su ime drumskih Lara za razliku od kućnih i poljskih. Oni tamo postaju zaštitnici putova i putnika i njima se obraća mladi Harin molbom: »Zaklinjem vas, putni Lari, da me dobro čuvate!« (»Invoco vos Lares viales ut me bene tutetis!«). O procesu, kako je od grobnice došlo do pojma i kulta kućnog Lara na domaćem ognjištu, daje nam Servije ad Aen. VI. 152 ovo zanimljivo etnološko tumačenje: »Kod pređa, kako gore rekosmo, zakapani su svi u svojim kućama« (»apud maiores, ut supra diximus, omnes in suis domibus sepeliebantur, unde ortum est, ut Lares coluntur in domibus«).[12]) U svojoj polemici o pitanju Lara sa Samterom, koji je ovo shvaćanje potkrijepio etnološkim analogijama u raznih primitivaca, u kojih još i danas postoji običaj sahranjivati mrtvace u kolibi, u kojoj su živjeli, Vissowa proglasio je ovo za »Schwindel«. Međutim mi imamo i drugih vijesti, da je postojao običaj zakapati mrtvace u kući, i to pod ognjištem.[13]) Kao dokaz može se navesti i Fulgencijevo tumačenje riječi suggrundaria: »U prijašnje doba stari nazivahu suggrundaria groblje djece, koja su (umrla) ne navršivši 40 dana, jer se nisu mogla spaliti, jer ne bi sažganih kostiju ostalo, niti bi toliko trulež trupla zasmrdila mjesto; i zato Rutilius Geminus u tragediji Astianaks veli: »Jadniče, potraži radije grob pod strehom, negoli grobnicu.« (Priori tempore suggrundaria antiqui dicebant sepulchra infantum, qui necdum quadraginta die simplessent, quia nec busta dici poterant, quia ossa, quae conburerentur, non erant, nec tanta immanitas cadaueris, quae locum tumisceret; Rutilius Geminus in Astianacis

[12]) Isporedi istog pisca V. 64.
[13]) Ispor. Platonov Minos, 315, i Plut-Phoc. 37.

tragoedia ait: Melius suggrundarum miser queris, quam sepulchrum).[14]) Rimljani su prema tomu u staro doba običavali djecu ispod 40 dana zakapati pod strehom (sub grunda),[15]) a ne spaljivati, jer bi im se kosti posvema sažegle, a lješine im ne bi mjesto zasmrdile. Time smo dobili i ispravno tumačenje posebne vrsti Lara, Lares grundules kao Lara ovakove pod strehom zakopane djece, i zato možemo otkloniti tumačenje, koje ovu riječ izvodi od grunnire; jer sve, što mi o Larima znamo, odveć je prijazno, a da bi mogli pomisliti, da oni — rokću! Uostalom, da je Vissowa znao, da smo mi u pretpovijesnim sojenicama u Donjoj Dolini ispod samih kuća, i to ne jedamput nego šest puta, naišli na ovakove grobnice, zakopane neposredno ispod areje kuće, koje nesumnjivo predstavljaju nekadanje stanare tih kuća, bio bi i on jamačno drugog mišljenja. Primjeri iz Donje Doline uostalom nisu osamljeni, jer su odonda nađene grobnice unutar samih kuća i njihovih temeljniih zidova češće u Grčkoj. Dr. Wilcke, Spiralmäanderkeramik u Mannus I. 67., navodi cijeli niz primjera iz Tesalije, Eleusisa, Egine, Mikene, Atene i dr., koji potkrepljuju Servijevu tvrdnju, a da je taj običaj daleko rasprostranjen, dokazale su i iskopine u Grossgartachu, gdje je u jednoj kući, nedaleko ognjišta, bila sahranjena lješina djeteta u tipnom položaju neolitskog »Hockera«.[16])

Prvi početci larizma prema tomu idu već u neolitsko doba, a veliku mu starinu pripisuje i rimsko vjerovanje. Među osebine »zlatnog doba«, koje je vladalo u doba Saturnovo, spada i ta, da ljudi bez boli umiru, i nakon što im se prah sahrani u zemlju, bdiju njihove duše, odjevene zračnom koprenom, nad svojim potomstvom.[17])

Dokazna snaga dolinskih grobova za Servijevu tvrdnju tim je jača, što su ognjišta u kućama nad grobovima okrugla, ukrašena svastikama, dakle pravi žrtvenici — εσχάραι — a da

---

[14]) Fulgentius opera, Ed. Teubner 113. (Ispor. i Arnobius I. 28.)

[15]) U tom značenju upotrebava riječ Varro, r. 8. 3, 5. Vitruv 10, 15. 1. Plin. 25, 160 a definira se i u Degesta IX. 3. 5. 6. U rimske kuće čini streha impluvium u atriju, dakle je u nutarnjosti kuće.

[16]) Ispor. Schlitz u Präh. Ztschr. 1910. 138.

[17]) Sr. Karl Phil. Moritz: Götterlehre der Griechen u. Römer izd. Max. Oberbreier. p. 193.

su oni rekvizit htoničnog obreda, dokazuje u nekih rešetkasta podnica vezana ljevkastim kanalom (c a t a r a c t a) sa prostorom ispod nje, gdje se nalaze grobnice, dakle je to pravi βόθρος. Po jednoj fibuli italskog tipa a n a v i c e l l a te se grobnice dadu dosta točno datirati. Nastale su u razdoblju od VIII.—VI. vijeka pr. I., dakle u doba, kada je običaj sahranjivanja mrtvaca pod kućom u Italiji počeo ustupati simboličnom kultu začetnika kuće, kultu Lara, koji se tada oblikuje. Te su grobnice u našim sojenicama nesumnjivo grobovi utemeljitelja dotičnih kuća, jer im se potomstvo sahranjuje već u posebnoj nekropoli, nešto udaljenoj od samih sojenica na suhom tlu, t. j. na jednoj t. zv. gredi, koja teče usporedno sa savskom obalom. To se potomstvo klanjalo sjeni i grobovima svojih starenika, a predavajući taj kult novim naraštajima, kada je vremenom bila izblijedila uspomena na osobnost pokojnikovu, zaodjelo je svoje pređe božanskim, odnosno herojskim atributima; tako postaju Lari, prvobitni začetnici porodice, njeni stalni zaštitnici i čuvari— p r a e s t i t e s. Na ovom stupnju evolucije Lar nije više vezan uz kuću kao stvarni objekt, nego se veže uz porodicu, a da kult dobije zornu podlogu, daje se Laru antropomorfni oblik i d o l a, postavljena na domaćem ognjištu ili u l a r a r i j u. Kada porodica seli iz stare kuće u novu, iz stare postojbine u novu, prati je i Lar, pa ako se veli, da je Eneja na bijegu iz Troade nosio sobom svoje penate, treba tu, uz Vestu, podrazumijevati i Lara. Mi to vidimo na jednom novcu, kovanom u gradu Eneji u Macedoniji, na komu je prikazan taj bijeg. Eneja nosi na leđima sakata otca, a sin mu Askanij nosi u rukama Lara u obliku malog kipa. Na jednom novcu Cezarovu[18]) prikazan je Eneja kao L a r o p h o r o s, t. j. nosilac Lara, i taj Lar, koga drži u desnoj ruci, prikazan je isto onako kao i brojni brončani likovi Lara, koji su nam sačuvani. O prenašanju Lara u novi dom prilikom seobe govori i Tibul, 2. 5. 54.: »Zapovjedi, da se Lari prenesu u novi dom« (t r a n s f e r r i j u s s i t i n n o v a t e c t a L a r e s). Kipove svojih Lara poštivali su Rimljani istim poštovanjem kao i grobove svojih praotaca. Samo najveća bijeda mogla ih po Tibulu 2, 4, 53, natjerati,

---

[18]) Ispor. sliku u Dahremberg, Dict. des antiquités gr. et rom. 107 Tamo se taj Lar smatra p a l a d i j e m, premda kratka tunika i r h y t o n u ruci ne dolikuju nikako Ateni.

da odbace svoga Lara, a kao primjer zabilježio je Sueton (Calig. 5.), da su prigodom smrti Germanikove Rimljani u znak prevelike žalosti i očaja izbacili iz kuća svoje Lare, jer je ta smrt cio Rim zavila u crno. U slobodoumnim krugovima Rima carskog doba opala je naravski i pobožnost prema Laru. Zlatni i srebrni kipovi u larariju postaju više stvar raskoši, negoli vjere, a nazadovanju kulta Lara uslijed liberalizma podruguje se sam Cicero, de domo, 108. riječima: »Lijepa tvoja sloboda potjerala je moje bogove penate i moje Lare« (tua pulchra Libertas deos Penates et familiares meos Lares expulit).

Značajno je za osobnost Lara njegovo ime, koje je po Valerijanu Maximu (de nom. et praenom.) etruščanskog podrijetla, a znači gospodar, prema čemu je familiai Lar gospodar obitelji. Isto značenje ima to ime i kao nadimak Porzene i Tolumnija, a tomu značenju odgovara i Homerov ἄναξ, jer se njime označuju ne samo ljudi visoka položaja — ἀνάκτες ἀνδρῶν — nego i bogovi, među kojima je Zeus ἄναξ ἀνάκτων.

Glavna funkcija, koju Lar vrši prema obitelji, jest ta, da joj bude zaštitnik u zlu i dobru. Enije, Anal. fragm. 311., apostrofira Lare: »I vi Lari, koji se brinete za stalnost krovova« (vosque Lares tectorum qui funditus curant). Martijal, cap. II. 152., to definira ovako: »Svakom smrtniku dodaje se osobiti genij, koga prozvaše i zaštitnikom, da upravlja svim poslovima« (Specialis singulis mortalibus genius admovetur, quem etiam praestitem, quod praesit gerundis omnibus, vocaverunt). To se zaštitništvo razabire iz trostruke invokacije u glasovitom carmen fratrum Arvalium: enos Lares iuvate, enos Lares iuvate, enos Lares iuvate! Još nam to jasnije kazuje Kalikle u Plautovu Trinumusu: »Ženo, hoću Lara da ukrasim vijencem, i poštivati ga, da nam ovo boravište bude dobro, blagoslovljeno i dobre kobi« (Larem corona nostrum decorari volo, uxor, uenerare, ut nobis haec habitatio bona, fausta, felix fortunataque eveniat). Harin opet u Plautovu Mercatoru, spremajući se, da ostavi rodnu kuću, kliče: »Bozi Penati i obiteljski Lari mojih roditelja, vama poručujem, da mi dobro čuvate stvar mojih roditelja, jer ću si tražiti druge bo-

gove Penate, drugog Lara, drugi grad i drugu varoš« (Di penates meum parentum, familiai Lar pater, vobis mando, meum parentum rem bene ut tutemini: ego mihi alios deos Penates persequar, alium Larem, aliam urbem, aliam civitatem«).

Stari Daemones u Plautovu Rudensu, 1206, govori supruzi: »I iskiti, da činim božju službu, kada uđem obiteljskim Larima, da umnože našu obitelj« (atque adorna, ut rem divinam faciam, quam intro advenero, Laribus familiaribus, quom auxerunt nostram familiam). Konačno je vrijedno osvrnuti se i na ono mjesto u Plautovoj Aulularijі, 385, gdje stari Eukles o vijencima, što ih je nakupovao za svadbu kćeri, veli: »Neka to postavi na ognjište našeg Lara, da kćerino vjenčanje učini sretnim« (haec imponetur in foco nostri Lari, ut fortunatas faciat gnatae nuptias). A da Lar ne čuva samo kuću, nego i kućnu imovinu, razabiremo iz prologa Aulularije, gdje Lar kao prologista pripovijeda, kako on kroz koljena čuva kuću i blago, zakopano pod njenim ognjištem.

Nemati ovakvog brižnog Lara je teška kletva. Tako u Ovida, Amores, I. 8, 114: »Da ti bogovi dadu, da nemaš Lara i da ti je starost nemoćna« (Di tibi dent nullosque Lares inopemque senectam!).

Pada u oči, da najopširnije podatke o Laru nalazimo u komedijama, a vrlo malo u ozbiljnoj, višoj literaturi. To je razumljivo, jer komičari crtaju prizore intimnog života rimskog, a jedna od najznačajnijih osobnosti tog života baš je Lar. Njegov intimni odnošaj prema obitelji nas se osobito simpatično doimlje, kada dječak doraste do toge i Laru žrtvuje svoju dječiju hamajliju (bulla), koja radi toga postaje ikonografskim atributom Lara, kada djevojčica, odrasla do djevojke, polaže na lararij svoje lutke, a čim se uda, svoj djevojački pâs, kad mu isluženi vojnik predaje svoje oružje, a oslobođeni rob svoje okove.

Da se Lar uz svoju službu kao zaštitnik brine i za očuvanje neprekidnosti koljena svoga doma, razabire se iz nekih partenogenetskih priča, gdje on sam posreduje, da uspostavi tu neprekidnost. Tako se on na ognjištu Okrizije robinji Tanaquili prikazuje u obliku plamena ili, po drugom kazivanju, u obliku

fallusa, i ona rodi Servija Tulija (Dion. Hal. IV. 2., Ovid VI. 627., Plin. h. n. XXXVI. 204), a Cekula, osnivač grada Preneste, rodio se iz djevojačkog krila od Lara, koji je u nj pao u obliku iskre sa ognjišta (Serv. Aen. VII. 678.).

Od posebničkih Lara, proširenjem njihove zaštitničke uloge na općinu, nastaju javni Lari — Lares publici. Rimljani su vjerovali, da je već Romulus ustanovio svetkovinu Laribus Praestitibus, koja se slavila svake godine 1. svibnja. Ti Lares Praestites su zaštitnici gradskog područja, i po Ovidu, 135, »oni se također zauzimaju za nas i štite gradske bedeme, te su nazočni i donose pomoć« (stant quoque pro nobis et praesunt moenibus urbis et sunt praesentes, auxiliumque ferunt). To su dakle općinski, državni, javni Lari. Kao što obred kućnom Laru obavlja kućedomaćin, kultom kompitalnih Lara rukovode magistri vici, a kultom državnih posebni collegium cultorum Larum, na čelu mu magistri Larum. Vremenom dobivaju i pojedine državne ustanove svoje osobite Lare, i tako nastaju Lares permarini, uvedeni 22. prosinca 179. pr. I., i srodni im Lares militares, pa čak i putovi dobivaju svoje Lares viales ili viatorii i t. d.

Instrumentum sacrum u obredu Lara i krsne slave

Idol = ikona. — Lararium = kućni ikonostas.

Skarić je kušao u svojoj radnji o krsnoj slavi potanko analizirati rekvizite sakralnoga kulta krsne slave, te nabraja ove obredne predmete: krsnu svijeću, krsni kolač, vino, tamjan i u unutrašnjoj oblasti koljivo. Pri tomu je začudo zaboravio najvažniji rekvizit, ikonu svetitelju, koju je trebao staviti na prvo mjesto.

Da sada vidimo, kako se ovi predmeti odnose prema obrednim rekvizitima kulta Lara.

Lararium = ikonostas

Lar je bio isprva prosti idol. Kao starogrčki ξόανον on je bio, kako to Tibul, I, 10, 17, izričito navodi, »prisco e stipite«, dakle izrezan iz drveta. Da od čađi ognjišta dobiju ljepši izgled, natirali bi ih voskom, i postali bi po Iuvenalu, 12, 87, simulacra nitentia cera. S naprednom umjetnosti postaju oni ukusniji, prave se od bronca, u carsko doba i od srebra ili zlata. Vremenom se razvija stalan ikonografski tip Lara, kako nam ga predstavlja velik broj sačuvanih likova iz Pompeja i drugih nalazišta rimskog carskog doba i prvih kršćanskih vjekova. Rimska umjetnost ovog doba stalno prikazuje Lare u obliku mladića, kratke do koljena sežuće tunike — succinti, kako Pers. 5, 31, u jednoj satiri veli — gracilna tijela sa vijencem na glavi — graciles, ubi parvas coronas accipiunt, kako Juvenal l. c. kaže — lahka, gotovo plešućeg hoda — ludentes —; u jednoj im je ruci rhyton, u drugoj, spuštenoj, patera (plitica), a noge su obuvene u niske čizmice. Ovakav je Lar u Stobima kod Gradskog i u Kopliku u Albaniji, što ga je priopćio Ippen. Sporedni atributi su još rog bilja, situla, koplje i napokon pas kao čuvar kuće i simbol budnosti.

Lari su isprva smješteni u atriju na samom ognjištu, a kako je stari Rimljanin oko ognjišta i ručao, stavljao je Laru na ognjište u posebnoj zdjelici (patella) od svakog jela po jedan obrok, i tako on postaje sudionikom svakog ručka.[19]) Tako veli Horac, Sat. II, 6, 65: »Ja sâm i moji hranimo se pred vlastitim Larom« (ipse meique ante Larem proprium vescor), a Ovid, Fast. VI. 299, daje nam ovu sliku: »Bijaše nekoć običaj, da se pred ognjištima sjedi na dugim klupama, te vjerovahu, da ručku prisustvuju bogovi« (ante focos olim scamnis considere longis mos erat et mensae adesse crederant deos).

Tako postaje domaće ognjište svetištem kulta Lara, a kako su se tu sastali i kult Veste i genija, razumljivo je, da su već u staro doba manje obaviješteni ove po svojoj bitnosti raznolike kultove međusobno zamjenjivali.

---

[19]) Zato Plaut, Cist. II, 1, 46 i Ovid, Fast. II, 634 Lare zovu imenom patellarii.

U otmjenih kuća, potkraj republike i u carsko doba, kada se ruča u otmjenom trikliniju, a ne više pred čađavim ognjištem, sjedeći na dugim klupama, Lari se smještaju u posebnoj aediculi, katkada vrlo umjetnički i skupocjeno izrađenoj, u obliku malog hrama, a tu im se kao žrtva prinosi njihov dio jela. Te aediculae zvale su se lararia, a nađeno ih je mnogo u Pompejima. Kipovi Veste i penata smještaju se sada u kuhinju, a u larariju ostaju Lar i genij domaćinov i do njih se smještaju likovi drugih osoba, prije svega predaka, i Lar Augustov. O caru Aleksandru Severu zabilježio je Sueton, 29, 20, ovu zanimljivu bilješku: »U svom lararijuu, u komu je imao pokojne vladare, i to odabrane najbolje i najsvetije duše, među kojima Apola i, kako kaže pisac njegova vremena, Krista, Abrahama, Orfeja i druge slične te slike pređa« (in larario suo, in quo dives principes, sed optimos electos, et animas sanctiores, in quis Apollinum, et quantum scriptor suorum temporum dicit: Christum, Abraham et Orfeum et huiuscemodi ceteros habebat et maiorum effigies). Tu dakle lararij postaje već galerijom slika, embrio ikonostasa. Jer i u prostim seoskim kućama ima kojiput na zidu ikonostas, gdje se na prvom mjestu nalazi slika svetitelja, do nje koja druga slika kao svetitelj prislave ili Bogorodica, a to su animae sanctiores gornjeg citata, slike vladarâ (= principes, sed optimos electos) i fotografije roditelja (= maiorum effigies).

Kristianizacijom naravski nisu odmah uklonjeni razni poganski kultovi, te se sveti oci često tuže i bore protiv krivovjerstva. Sv. Jeronim se tuži, da u njegovo doba nema mjesta, koje ne bi bilo zaraženo sramotom idolatrije. U Rimu, veli, kao i u provinciji postavljaju iza vrata kuća idole, koje zovu domaćim Larima, i tim se idolima prinose privatne i javne žrtve. Tom zabludom okužena je provincija kao i Rim, gdje se na svakom raskršću (= compitum) i u svakoj kući pred tutelom pale svijeće i svjetiljke i time se svaki prolaznik utvrđuje u praznovjerju. Ta tutela (zaštita) je dakle Lar, bio kompitalni bio obiteljski (Hier. in Esai. 57). Po tomu se čini, da je kult Lara bio tako duboko ukorijenjen u duši latinskim duhom zadojena naroda, da su kipove Lara držali još u to doba u svojim kućama ne samo pogani (javno), nego

i kršćani (tajno): jer ono »za vratima« (post fores) u gornjem citatu ima očito smisao »iza zaključanih vrata«.

I Tertulijan zamjera svojim sukršćanima: »Naime privatne bogove, koje zovu Larima i Penatima, i privatnom posvetom poštivate« (privatos enim deos, quos Lares et Penates domestica consecratione perhibetis. Tert. ad. nat. 1. 10,76). Da se ovi prigovori odnose na kršćane, a ne na pogane, razumije se samo po sebi, jer Jeronim i Tertulijan mogu braniti samo kršćanina, da u svojim kućama drže idole Lara, odnosno penata.

Ali i državna vlast uprla je sve sile, da ukloni tragove idolatrije, pa ni ona nije uspjela odmah, nego je kroz sto i više godina trebalo obnavljati i pooštravati naredbe, uperene protiv poganskih obreda. Već Konstantin Veliki izdao je 354. zakon, kojim se određuje zatvaranje poganskih hramova i zabranjuju prilazi do njih i obavljanje žrtava, a prestupnicima prijeti se smrću mačem i zapljenom imovine. Naravna posljedica toga bila su progonstva pogana; ali su se neki carevi brinuli, da se ova progonstva ublaže i ne dobiju okrutne oblike. Tako su 399. Arkadij i Honorij izdali osobit zakon, da se hramovi, kao građevni spomenici, imadu čuvati, a 423. zabraniše Honorij i Teodozij, da se pogani ne smiju napastovati, dok su mirni te se ne ogriješe o pozitivne zakone, a ako bi ih netko pljačkao, ima im oteto dvostruko vratiti. Dokidanje poganstva išlo je tako sporo, da su još 120 godina iza prve Konstantinove naredbe, god. 472., carevi Leo i Antemij morali izdati novu, kojom se poganski običaji i obredi proglašuju kao javni zločin (crimen publicum). Od svih tih naredaba za nas je najzanimljivija konstitucija cara Teodozija od g. 392., koja izričito zabranjuje kult Lara i Penata, i ona od g. 451., izdana od Valentinijana i Marcijana, gdje se veli: »Ne bilo u našem vijeku, da se pređašnje poštivanje vraća nečastivim i prokletim likovima, da se okite vijencima bezbožni dovratnici hramova, da se na profanim žrtvenicima pale vatre, da se okade tamjanom, da se kolju žrtve, vinom zalijeva iz plitica i da se svetogrđe smatra pobožnošću«. (Absit a saeculo nostro, infandis execrandisque simulacris honorem pristinum reddi, redimiri sertis templorum impios postes, profanis aris accendi ignes, adoleri in is

thura, victimas caedi, pateris vina libari et religionis loco existimari sacrilegium). Ta je zabrana obnovljena u Leonovim Libri Bazilicorum I. 1, 17, a uperena je, kako se vidi, u prvom redu protiv kulta Lara, jer zabranjuje glavne obrede, običajne pri ovom kultu: doprinašanje vijenaca (serta), paljenje vatre, kađenje tamjanom i libacije vinom.

Uza sve stroge zabrane i kazne trajala je borba crkve i države protiv kulta Lara sve dotle, dok crkvi nije uspjelo ponukati svoje vjernike, da one prijazne, vedre, vijencima ovjenčane idole Lara zamijene slikom kojega svetca, pri čemu je kao zamjenik možda u prvom redu dolazio u obzir svetac, čije ime nosi onaj starješina kuće, koji bi tu izmjenu izvršio, ili svetac, za koga bi on imao najveće poštovanje. Ta zamjena mogla se tim laglje izvesti, što je svaka svetačka slika imala jedan od bitnih atributa Lara, a to je nymbus, koji, kako je poznato, nije ništa drugo nego simbolična corona ili vijenac poganskih vremena.[20])

Tu je, čini mi se, na mjestu upozoriti na jednu činjenicu, koju drugi pisci, koji su se bavili pitanjem krsne slave, nisu dovoljno naglasili, a ta jest, da su svi svetitelji, koji se slave krsnom slavom, isključivo muškog roda. Meni bar, osim sv. Petke, koju slave samo Rumuni, nije poznata ni jedna svetica, pa čak ni Bogorodica, koja bi se slavila kao krsno ime. Zašto su tu ženske svetice isključene, može se protumačiti rimskom ideologijom kulta kućnih božanstava. I Lar i Genij su muškog roda. Genij je, da se etnološki izrazim, osobni totem muškarca kao pojedinca, dočim je Lar, kao nekadanji

---

[20]) Za etnologa, koji se pobliže bavi proučavanjem krsne slave, bila bi, čini nam se, vrlo zahvalna zadaća, ustanoviti doba, kada su Lari zamijenjeni kršćanskim svetcima. To bi se moglo postići na taj način, da se svi svetci, koji se slave kao krsno ime, pomno analiziraju po kronološkom redu. Ja sam to učinio kod 24 svetca, što sam ih na brzu ruku popisao i koji se u grkoistočnjaka u našim krajevima najobičnije slave, i došao sam do zaključka, koji iznenađuje: 22 od njih idu naime u predjustinijansko doba, a samo dva, Alimpije Stupnik Paflagonac, koji pada na 26. studenoga, a umro je 641., i Martin Papa (14. II. † 655.) idu u VII. vijek. I ti se slave vrlo rijetko, može se reći kao izuzetci. Golema većina svetaca raznih slava svakako je predslovjenska, kanonizirana prije dolaska Slovjena na jug. Zanimljivo je primijetiti, da se među krsnim imenima — osim Save Nemanjića — ne nalazi ni jedan od srpskih nacionalnih t. zv. svetaca, premda ih ima

totem rodočelnika, porodični totem, a budući da ovaj može biti samo muškarac, posve je prirodno, da i familiai Lar i od njega izvedeno krsno ime mogu biti samo muškog roda. Kada se Lar zamjenjivao slikom svetca, mogla je ta biti samo muška.

Kako smo spomenuli, jedini je izuzetak od toga sv. Petka. Kako je do nje došlo, nije mi uspjelo ustanoviti, premda bi to pitanje zaslužilo, da se koji etnolog i njime pozabavi. Sigurno je tek to, da sv. Petku slave samo doseljeni neasimilirani Rumuni i Vlasi i da je ona, otkada su joj kosti prenesene u Jaš, bila patron Rumuna, i to ne samo onih u današnjoj kraljevini, nego, od Marije Terezije, i onih na području nekadanje karlovačke patrijaršije, pa je lako moguće, da su doseljeni Vlasi tu svoju patronatsku slavu priudesili krsnoj slavi, koju su zatekli u zemljama, u kojima su se nastanili. U ovom slučaju to je tek sekundarna pojava, koja za naše pitanje nema značenja.

Ognjište = focus

Na domaćem ognjištu, ili, kako ga Vergil pjesnički zove, u svetištu sive Veste (canae penetralia Vestae), sjedi uz nju, kao drugi θεός ἑστιούχος Lar. Ognjište postaje tim, kao i grčka ἐσχάρα, kućnim žrtvenikom, a veza između ovoga i Lara postala je vremenom uža i trajnija, nego između ognjišta i Veste, jer u sredovječnoj latinštini postaje riječ lar sinonim za domaće ognjište.[21]) Riječ se lar u španjol-

---

s onima iz dinastije Nemanjića lijep broj. Što se Save tiče, on se tako rijetko slavi, da bi u svim slučajevima trebalo ustanoviti, ne radi li se o jednoj recentnoj pojavi, kao rezultatu promičbe ovoga kulta, koji poprima jači opseg tek od karlovačkog sinoda od 3. siječnja 1775., kada su na zahtjev austrijske vlade izabrani kao patron za Srbe sv. Sava, za Grke car Konstantin, a za Rumune sv. Petka.

Po ovom se čini, da se krsna slava na Balkanu oblikovala još prije dolaska Slovjena, to jest larizam je ustupio mjesto slavi u predjustinijansko doba, i to jamačno u vezi sa strogim zakonskim odredbama, izdanim protiv tajnog kulta Lara konstitucijom cara Teodozija od god. 392. Slovjeni su zatekli tu slavu već izgrađenu pri svom dolasku i preuzeli je, prešavši na kršćanstvo, onakvu, kakvu su je našli. To je teza, koju dakako valja tek pomnim istraživanjem svih krsnih slava ovjeroviti.

[21]) Tako Lotar III. god. 1134. Erath. Cod. Quedlinburg, 3, 30, dekretira: vilico de unoquoque lare obolum reddent.

skom jeziku čak do danas održala u tom značenju. Već u Justinijanovu kodeksu larem tenere, larem fovere znači isto što i morare (stanovati), larem constituere, larem collocare = nastaniti se. Slično značenje dobiva i ime penates, jer, po 9, 3, 2, 2, u instituciji Valentinijana i Valensa, valja odbjegle kmetove vratiti ad antiquos penates.[22])

Uslijed svoje veze sa kućnim ognjištem postaje kult Lara središtem privatnog kulta, što ga Rimljani subsumiraju pod nazivom sacra pro familiis, a proširenjem toga kulta na plemena razvijaju se iz njega sacra gentilicia. Žrtva, što se Laru prinosila, je svaki prvi obrok jela i prva plitica vina, koju bi domaćin Laru prinio na ognjište. Među žrtve, posvećene Laru, idu i primitiae: prvijenci dozrela žitnog klasja, voća, meda i naročiti kolači. I stari su Grci doprinosili domaćem ognjištu prvijence poljskog roda, a kasnije, u nešto civilizirano doba, oni ove žrtve nadomješćuju kolačima, koje zovu πέμφατα, πελίνοι. To su dnevni obredi, kojima se vremenom i izgubilo prvobitno sakralno značenje, ali su se ipak, posvećeni starinom, sačuvali kao narodni običaji. Svečanije su se slavili Lari periodički u određene dane: na kalende, ide i none svakog mjeseca. Onda bi ženska čeljad okitila ognjište cvjetnim vijencima i pletencima (suspendere serta) od žitnog klasja i cvijeća, a kada je kult Lara sa ognjišta prenesen u lararij, kitio bi se ovaj vijencima (Prop. V. 353.), a jednako bi robinje vijencima iskitile stol, koji bi u te dane naravski bio obilniji i na komu osobito kolači nisu smjeli izostati.

Uspomena na vezu kulta Lara sa domaćim ognjištem sačuvala se, makar i nesvijesno, i u nas Hrvata: ako zalogaj ispadne iz usta ili iz ruke, baca se u ognjište, a isto su to radili i Rimljani. Oni su vjerovali, da taj zalogaj pripada Laru kao žrtva, jer i Plinij XXVIII, 27, za pali zalogaj veli, »da je svuda uputno, položiti to na stol i namijeniti Laru« (in mensa ubique id reponi adolariqueadLarem piatio est). Ako mi pri tome govorimo, da je »netko gladan u rodu«, taj je gladni rođak od iskona bio Lar. Uspomena na tu vezu sačuvala se je i u običaju, da mlada u nekim našim

[22]) Kako ognjište vremenom postaje oznakom kuće, vidi se, da se u Cod. Iust. 6, 46, 3 i 5, 16, 2 domaćica zove focaria (od focus).

krajevima, prelazeći prvi put prag muževe kuće, daruje ognjište novcem. Podrijetlo tom običaju opisuje Varro, de vita pop. Rom. 153, time, da je rimska mlada, ulazeći u novi dom, donosila tri asa, jedan u ruci, koji daruje mužu, drugi na nozi, koji polaže na ognjište kao dar Laru, a treći bi odnijela na raskršće kao dar kompitalnom Laru. Ovim će potonjim asom zveknuti o lararij, prije nego što će ga položiti tamo, da dozove Lara.

Lumina = krsna svijeća

Dosljedno shvaćanju, da je domaće ognjište žrtvenik, na komu se obavlja kult Lara, i krsna se slava na selu slavi pretežno kod kućnog ognjišta, a navedeni stihovi Ovidovi: ante focos olim scamnis considere longis mos erat et mensae credere adesse deos posve bi odgovarali opisu krsne slave negdje u kojem planinskom selu.

Kada je slava Lara sa ognjišta prenesena na lararij, odnosno pred kućni ikonostas, onda se je tamo morao prenijeti i jedan bitni rekvizit slave, a to je plamen sa ognjišta. Bilo je nezgodno prenositi ga u obliku vatre, pa su ga zato nadomjestili svjetiljkom, koja postaje kod slave Lara isto tako obveznim rekvizitom, kao što je poslije i krsna svijeća postala obveznim obrednim predmetom krsne slave. Candellae (svijeće) kitili su Rimljani šarenim cvijećem, a isto tako kite voskari krsne svijeće, namijenjene imućnijim slojevima, umjetnim cvijećem od voska.

Tura = tamjan

Treća važna žrtva, koja se u ime lustracije doprinosi Laru, je tamjan, koji ne smije izostati ni kod koje svečanosti, jer Ovid piše već o Eneji: »Kadio je svečani tamjan očevu geniju« (patris genio solemnia tura faciebat), a na drugom mjestu govori Eneja: »Ostani, genije, i primi dobrostivo tamjan!« (Mane geni, cape libens tura!) Po Tibullu I, 3, 33, bar se jednom u mjesecu po starom običaju Larima kadilo tamjanom, jer on veli: reddere antiquo (more) menstrua tura, a Vergil V. 743.—745. veli o Eneji, komu se je u snu ukazao otac te ga savjetovao, da ide

u Italiju: »Razgrće pepeo i glavnje vatre te posluži pergamskom Laru i svetištu sive Veste svetom pšenicom i punom kadionicom tamjana« (...cinerem et sopitos suscitat ignis Pergameumque Larem et canae penetralia Vestae farre pio et plena supplex veneratur acerra), a to će, običnom prozom, reći, da je razgrnuo ognjište i na njemu prinio Laru i Vesti žrtvu od pšenice i tamjana.

Libum = kolač

Najstarija vrsta pšenice, što su je sadili već sojeničari neolitskog doba, je pir ili pirika, triticum spelta, koju su Rimljani zvali imenom far. Golema kulturna vrijednost ove žitarice po gospodarski život europskih primitivaca dala joj je ne samo u svjetovnom, nego i u sakralnom životu veliku cijenu, i taj božji dar poštivali su ljudi i u doba, kada su vrste triticum turgidum i tr. vulgare u privrednom životu potisnule ovu staru žitaricu. Ta vrsta žita igra naročito u vjerskom životu rimskom veliku ulogu i ostaje sve do kasnog rimskog doba važan obredni predmet. Far pium — sveta pšenica — kako je Vergil V. 745. zove, isprva u prirodnom zrnatom obliku, kasnije u obliku kolača, glavna je nekrvna žrtva, a njome se vrši i immolatio krvnih žrtava. Najsvečaniji oblik rimskog braka bio je confareatio, kojim on postaje ne samo najodličnijim, nego pruža supruzima najdalekosežnija pravna jamstva.

To žito, uz prvijence poljskih rodova, igra naročitu ulogu u kultu Lara i drugih htoničnih božanstava. Upotrebljavalo se je isprva u prirodnom obliku, a kasnije, kada se Rim od agrarnog naselja podigao na stupanj gradske općine i čak velegrada, te je bilo teže dobavljati poljske prvijence, zamijenilo se žito kolačima. Te žrtve su dakle od iskona prvijenci roda, koji sazrijeva pod zaštitom poljskog Lara, doprineseni kućnom Laru, čime se veza između obje vrsti Lara prikazuje tješnjom. Ovi kolači, koji i pri drugim žrtvenim obredima imadu veliku važnost, zovu se libum (pl. liba), a u starih je pisaca sačuvano nekoliko naputaka, kako ih valja prigotavljati. Glavna im sastavina je uvijek far ili u obliku brašna — farina siligena ili ador — i med. Stari pisci, poznati kao loši etimo-

lozi, izvode riječ libum raznoliko. Ovid, Fast. III. 733, dovodi je u vezu sa riječi liber; Varro, de ling. lat. III. 44, izvodi liba, quod libandi causa fiant, a Isidor Seviljski, Etymol. XX, 2, 17, služi se naivnom igrom riječi: placentae sunt, quefiunt de farre, quas alii liba dicunt et quod libent et placent. Nama se čini, da je ta riječ starog indoeuropskog podrijetla, jer je u obliku λίβον a u značenju kolača nalazimo u grčkom (Chrisip u Athen, 647), a vrlo je vjerojatno, da joj je isti korijen kao i našemu hlib, hljeb i njemačkom Leb u Lebkuchen, Lebzelte i sl., koji, također medenjaci, na crkvenim sajmovima i danas još igraju veliku ulogu.

Kolač namijenjen Laru bio je miniaturna oblika, a prinosi se na domaćem ognjištu u malenim patellama, jer su ih prinosili dnevno ili mjesečno bar tri puta u dane ida, kalenda i nona, te je smanjivanje oblika bilo opravdano gospodarstvenim razlozima; ali u doba, kada se kolač samo jedamput u godini žrtvuje, kao na krsnu slavu, kada svečanost dobiva svečaniji značaj, te su joj pripušteni, osim ukućana, prijatelji i gosti, taj kolač postaje veći, ugledniji, osobito u gradovima, gdje se priređuje naročitom vještinom. Na selu, dakako, kolač ostaje mala, sa krsnim »slovom«, utisnutim proskurnjakom, pogača — Isidorova placenta — kojoj veličina nije uvijek razmjerna sa brojem gostiju.

Kolače nisu Rimljani doprinosili samo kućnim Larima, nego i kompitalnim, jer je po Dion. Halicarn. IV, 14, 3, svaka kuća susjedstva doprinosila kao žrtvu Laru po jedan kolač te ga polagala na lararij svoga kompita. I ti kolači bili su onda redovito većeg oblika.

Vino = merum, vinum

Već u homersko doba vino je najvažniji rekvizit htoničnog kulta. Τέρας bez vina, bez libacija, bez zdravica i bez invokacija pokojnika nije ni homerski Ahajac ni stari Helen mogao zamisliti. Njime se gasi mrtvačka lomača i prelijeva grob, a prirodno je, da vino igra ulogu i u drugim htoničnim obredima, pa naravski i u kultu Lara. Razumljivo je zato, da je ono — u novije doba i rakija — postalo i kod pro-

stonarodne krsne slave najbitnijom sastavinom obreda. Vinom se polijeva koljivo, čašom u ruci nazdravlja svaki gost i zazivlje krsnog svetitelja. Dočim će uzvanici od kolača jedva okusiti zalogaj, vino se pije bez mjere i bez računa. I u kući, koja svu godinu gladuje, na krsnu slavu vina, odnosno rakije, ne smije nedostajati. I to je vino iz kulta Lara prešlo u obred slave, jer Rimljanin ne bi okusio kapi vina, dok prvu patelu vina ne bi prinio Laru. Horac, Epist. II. 9. veli o svojim sunarodnjacima: »Cvijećem i vinom genija (poštivahu)« (floribus et vino genium (piabant), a na drugom mjestu, Carm. II. 17. 18.: »Sutra ćeš liječiti genija vinom« (cras genium mero curabis).

U namjeri, da se iz kršćanstva isključe poganske žrtve namijenjene Larima, odredio je car Teodozij u svojoj konstituciji od god 392.: »Neka se nitko tajnim bogoštovljem ne klanja Laru vatrom, geniju vinom, penatima mirisom, ne pali svijeće, ne kadi tamjanom i ne vješa vijence!« (nullus omnino secretiore piaculo Larem igne, mero Genium, penates odore veneratus, accendat lumina, imponat tura, serta suspendat. — Cod. Theod. 16. 10. 12.) Iz ove stilizacije mogli bi se izvoditi, da svako od ova tri božanstva, Lar, Genij i penati, ima zasebnu vrstu žrtve, i to Lar oganj, odnosno svjetiljku, Genij vino, a penati tamjan. Da to nije tako, nego da i Geniju pripada tamjan, vidi se iz molitve u Ovida: »Ostani, Genije, primi dragovoljno tamjan!« (mane Geni, cape tura, libens), a što se Lara tiče, u Plautovoj Aulularijі, Lar kuće Euklionove kao prologista veli o kćeri domaćinovoj: »Ona mi se danomice moli ili vinom ili tamjanom ili drugim i daje mi vijence« (ea mihi cottidie aut ture aut vino aut aliqui semper supplicat, dat mihi coronas), iz čega se vidi, da su Laru osim vina prinosili i tamjan i cvjetne vijence.

Uostalom nije neobično, da se Laru i Geniju doprinose iste žrtve, jer su oba napokon isto: Genius je deus i comes, pod čijom tutelom stoji pojedinac, a Lar je zaštitnik čitave obitelji i zapravo genij rodočelnika. A pošto su obje pojave — uža i šira — istog roda, razumljivo je, da su im i obredi jednaki.

Koljivo = *Κόλυβον*

U istočnom dijelu područja, na komu se slavi krsna slava, zamjenjuje kolač ili se s njim uporedo prinosi t. zv. koljivo, to jest neka vrst krupne kaše, načinjene od kuhane pšenice pomiješane s medom, u gradovima — u novije doba — i s orasima i šećerom. Stulić u svom rječniku definira koljivo kao triticum mele coctum. Ime koljivo, iako zvuči slovjenski, te je mnogoga, koji nije imao prilike upoznati se sa obredima krsne slave, navelo na mišljenje, da ono označuje nešto zaklana, pečenicu ili slično, nije slovjenskog, nego grčkog podrijetla. *κολύβιον* znači u starogrčkom zrno, i to naročito pšenično, a uz to je to oznaka za najsitniji dio utezne mjere i za najsitniji kovani novac. Da zrno pšenice postaje oznakom najsitnijeg utega, nalazimo i u Rimljana, u kojih granum ima isto značenje, kao i u turskom, gdje bogda ima isto dvojako značenje: pšenična zrna i najmanjeg dijela utega, drama. Po glavnoj sastavini, pšenici, prozvalo se u Grka imenom *κολύβιον* i jelo, koje se sastoji od kuhane pšenice, zaslađene medom, koje se u klasično vrijeme i u Srednjem vijeku, pa i u današnje dane, prigotavlja za smrtne daće. Riječ i stvar nisu dakle, kako se obično misli, srednje-grčkog, nego starogrčkog podrijetla. Već Suidas znade, da je to *σίτος ἑφητός* a u Ar. Plut. 768 je *κολλυβον.*, pl. *κολλύβα* naročita vrst kolača. Možda je to u vezi sa *κόλλαβος* ,kako se zove okrugla, kolačiću slična glavica klina, kojim se na liri navijaju strune, jer se istim imenom označuje i vrsta pogače. Galen je našao ovu vrst kolača od kuhane pšenice (*σίτος ἕψητος*) u dialektu Male Azije, a u Srednjem vijeku ulazi taj kolač pod istim imenom u obrednik samrtnih daća istočnog područja pod imenom, kojim ga i danas zovu (isp. Typic, 71, Pach. I, 10, 15.). U kultu, koji odgovara nekadanjem kultu Lara, koljivo u istočnim, grčkim dojmovima bližim krajevima, pridružuje se kolaču, ali ga ne zamjenjuje, nego s njim ide uporedo. To je moglo biti tim lakše, što je među žrtvama, koje Rimljani doprinose Laru, žito igralo veliku ulogu i što je posoljeno žito — mola salsa — među rimskim nekrvnim žrtvama bilo vrlo običajno, a i krvne žrtve su se njime posipale (isp. immolare). Eneja (Verg. V. 734 i d.), kada mu se u snu ukaže otac, potpiruje na ognjištu vatru, zazivlje Lara, zaštitnika svoje rase,

i žrtvuje mu tamjan i žito. U uljuđenije doba zamjenjuje žito slatki kolač od pšenice i meda, koji su Rimljani zvali l i b u m (pl. l i b a).

D r u g e a n a l o g i j e

Analogije između krsne slave i kulta Lara ne postoje samo obzirom na obredne rekvizite, nego i inače. Najbolje, što je Skarić uočio u svojoj radnji, je njihova uska veza, koja postoji u tomu, da su obredi slave na dlaku isti kao i kod samrtne daće. I tu su glavni obredni predmeti svijeća, tamjan, kolač, vino i koljivo, a jedina je razlika ta, da se kod libacija pri slavi zazivlje svetitelj, a pri daći pokojnik. Ta je veza i u staro doba postojala između kulta Lara i kulta pokojnika. Kult Lara kao domaćeg božanstva izvodi Servij, kako smo već spomenuli, izravno iz prastarog običaja sahranjivati mrtvace u samoj kući; Prudencij veli, da su i kompita groblja heroja, a Servij, da su drumski Lari m a n e s p r i o r u m, dakle su sve vrsti Lara proizašle iz samrtnog kulta. Tome odgovara, što i danas narod sve obredne predmete krsne slave dovodi u vezu sa smrću. Narodna rečenica »m i r i š i n a k o l j i v o« znači, da je nekomu blizu smrt, a ako netko kune »u g a s i l a t i s e k r s n a s v i j e ć a«, želi se time ne samo smrt njemu, nego i čitavu koljenu. Lar je isključivo božanstvo porodice, svi njeni članovi imadu istog Lara, a to isto vrijedi i za krsnu slavu, jer svi članovi porodice slave isto krsno ime, pa kao što Lar prati porodicu, kada se seli, tako prati i ikona svetitelja porodicu u novi stan. Budući da je Lar čisto obiteljsko božanstvo, prirodno je, da mu je jedino kućedomaćin svećenikom, koji mu za svečana objeda doprinosi žrtve, dok isto tako obred krsne slave vrši domaćin, a ne možda mlađi brat ili koji sin, makar ovaj bio i punoljetan. To odgovara posve rimskoj ideologiji, po kojoj su s a c r a f a m i l i a e intregalni atribut p a t r i a e p o t e s t a t i s, od nje su neodvojiva i idu isključivo u prava p a t r i s f a m i l i a s, od koga će tek nakon smrti očeve prijeći na najstarijeg sina. To je ujedno dokaz, da krsna slava nije slava kuće, nego slava porodice, kao i Lar. Izuzetak je samo to, da u slučajevima, kada je najstariji muški član porodice malodoban, njega zastupa mati; ali je po narodnom shvaćanju

bolje, da u takovom slučaju zastupstvo preuzme skrbnik malodobnog.

Kako se je u sličnim slučajevima postupalo kod kulta Lara, za to nemamo podataka; ali je vjerojatno, da je i tu tutor bio zastupnikom malodobnog u sakralnim funkcijama.

Kao što Rimljanin ni za što ne bi prodao kip svoga Lara, tako bi i seljak, koji slavi slavu, prije prodao kuću, zemlju i stoku, nego bi se odlučio da proda ikonu svetitelja ili da je zamijeni drugom.

Međutim se ipak dešavalo, da bi koja obitelj, prisiljena važnim razlozima, promijenila krsnog svetitelja. Najvažniji bi razlog bio niz nesreća, koje bi zadešavale neku kuću, te bi njene članove navele na mišljenje, da ih svetitelj nije više kadar zaštićivati, pa da ga valja zamijeniti drugim, koji će kući donijeti bolju sreću. U tom se slučaju smatralo dopuštenim promijeniti svetitelja, a mi smo vidjeli analogne slučajeve, da su mnoge rimske porodice u znak očajanja radi smrti Germanikove odbacile svoje Lare i da je Harin u Plautovu M e r c a t o r u na rastanku iz očinske kuće naumio potražiti nove penate, novoga Lara.

Jedna od najvažnijih analogija između kulta Lara i krsnog imena, koja je posljedica istovjetnog shvaćanja njihova značenja, jest ta, da i u Rimljana i u grčkoistočnjaka, koji slave krsnu slavu, Lar, odnosno krsno ime, po narodnom mišljenju predstavlja i m p e d i m e n t u m m a t r i m o n i i.

Tko slavi istog Lara, tko slavi isto krsno ime, ne može se međusobno ženiti, jer se to smatra incestom. U Rimljana se po starijem shvaćanju članovi istog g e n s a, dakle potomci istog Lara, ne smiju međusobno ženiti, jer im je ostalo u svijesti, da su iste krvi, a tu svijest, iako ona danas u grčkoistočnjaka nije živa, predstavlja kod njih krsna slava. Ovo strogo shvaćanje krsne slave kao simbola krvnog srodstva dovodilo je u krajevima, gdje je ta slava, kao u Crnoj Gori i južnoj Hercegovini u najvećem ugledu, i do neprilika u društvenom životu. Kako su se tamo pojedine jače porodice razmnožile u bratstva, koja slave istu slavu i koja su napučila ne samo čitava sela, nego i kotare, i kako među tim bratstvenicima c o n n u b i u m nije bio dopušten, bili su pojedinci prisiljeni tražiti djevojke u kom drugom, često neprijateljski raspoloženom plemenu. To je naravski dovodilo do neprilika, otmica,

zavada i troškova, a da se tomu doskoči, pomagao si je narod na taj način, da bi jedna strana promijenila krsno ime i time uklonila impedimentum.

Time dolazimo, etnološki, do najstarijeg ishodišta larizma i iz njega izvedene krsne slave, do totemizma. U naroda primitivaca totem igra istu ulogu kao i u Rimljana Lar. On je starenik, zaštitnik, simbol porodice, odnosno plemena, i za sve, koji imadu isti totem, zabranjena je, ili — kako se kaže — tabu je međusobna ženidba. Jesu li ljudi na tom stupnju kulture bili svijesni, da endogamija vodi do izrađanja rase, teško je reći; ali je smatraju tabu, a kao obilježje, da li je tko istoplemenik ili inoplemenik, služi baš totem. Taj se totem u Rimljana sačuvao u Laru, ma da je tamo gentilni sistem bio tako razvijen, da za indikaciju srodstva totem više nije bio potreban; ali među onim balkanskim narodima, u kojih se socijalna struktura ne osniva na gentilnom sistemu, koji nisu obikli da vode genealoške table, koji čak nemaju ni zajedničkog prezimena, postaje t. zv. krsno ime i rodbinskom oznakom, po kojoj se prosuđuje, koji je connubium dopušten, a koji nije.

Da se dopuni niz analogija između larizma i krsne slave, bilo bi važno ustanoviti, da na Balkanu postoji nešto, što bi odgovaralo poljskim Larima. I doista, u nekom se dijelu naroda, koji slavi krsno ime, održala, makar i podsvijesno, veza između nekidanjega kućnog i poljskog Lara, a ta veza razabire se iz pitanja u narodnoj pjesmi: Koje li ti je zi ratom krsno ime? A da u narodnoj svijesti postoji neko sjećanje na posebnog Lara kompitala ili agresta, vidi se i po tomu, da domazet redovito preuzimlje slavu kuće, kojoj se je priženio, a svoje krsno ime slavi kao prislavu. I ovo domazetstvom prouzrokovano odricanje prijašnje porodične krsne slave i zamjenjivanje onom kuće, u koju se priženio, ima u Rimljana analogiju, jer se svatko, tko bi adoptacijom prešao u drugi gens, morao svečano odricati svojih dotadanjih plemenskih svetinja — sacra gentilicia — i prihvatiti one, koje slavi pleme ili kuća, u koju bi ušao. To se odricanje zvalo detestatio sacrorum.[23])

[23]) Neka vrsta detestatio sacrorum gentilicium je i to, da grčkoistočni kaluđer ne slavi krsnu slavu svoga doma, nego imendan onog svetca, čije je ime kao kaluđer preuzeo.

Da konačno upotpunimo niz analogija, treba još navesti, da po narodnoj pjesmi (Vuk—Bog. 183) Peraštani svi slave zajednički Krstov dan, koji im je Lar praestes, i da u Crnoj Gori čitava bratstva slave zajedničku slavu kao sacra gentilicia. Konačno, gdje su nedavno grčkoistočnjaci uobičajili, da svaki puk vojske slavi svoju krsnu slavu, zar to nije nesvijesno obnovljeni Lar militaris, a slava krsnog imena, koju su bili za kratkotrajne invazije prema zapadu uveli u mornarici, zar nije isto ono, što je rimski Lar permarinus? I slave pojedinih »udruženja« u Srbiji tek su analoga slavama, kojima se slave Lares praestites pojedinih starorimskih korporacija.

Širenje kulta Lara

Analogije između Larizma i krsne slave tako su obilne i očite, da je posve razumljivo, što se već sredinom prošlog stoljeća pojavljuje mišljenje, da je krsna slava potekla bilo od kulta Lara, bilo od kulta heroja, i da su uz jedno od ova dva mišljenja pristajali svi noviji, ozbiljniji etnolozi. Međutim tom samom konstatacijom pitanje slave nije riješeno, jer još ne znamo prapodrijetla obiju tih slava, niti putova, kojima je ona dospjela do nas. Protiv mišljenja, da je taj kult svojevrsno tračkog podrijetla, već je Skarić upozorio na to, da bi u tom slučaju krsna slava morala biti najrasprostranjenija u Traciji, dakle u istočnoj Rumeliji i Bugarskoj, a nje baš tamo nema, dočim je najjače zastupana u zapadnom dijelu Balkana, u prizemlju Jadrana, oko Dukljе, Travunje, dakle starog Prevalisa. Skarić je, štaviše, zaključio, da je ta slava odanle potekla i, pošto su ovi krajevi u Srednjem vijeku bili pretežno katolički, da je ona primorsko-katoličkog podrijetla. Ali i tu tezu mogli bismo samo u vrlo skučenom opsegu prihvatiti, jer, po našem mišljenju, ti primorski krajevi dolaze u obzir tek kao jedna etapa na putu, kojim se je larizam širio, ali ne kao njegovo ishodište. Jer i larizam ima svoju Odisejadu, te je prevalio mnoge putove, dok je dospio na Balkan i tamo se počeo preobražavati u krsnu slavu.

Za nas je svakako neoboriva činjenica, da je krsna slava kristianizirani oblik larizma, kao što su božićni obredi u

hrvatskom narodu tek kršćanski oblik svetkovine natalitiae invicti dei Solis. U toj je pretpostavci razumljivo, da je kult Lara kao svojevrsno latinski kult rimskim osvajanjima dospio iz Italije na Balkan i tu se udomio. Pita se samo, kojim je putovima dospio amo i zašto se baš on, a ne drugi rimski kultovi, tako snažno razvio? Odgovor nije težak. Prije svega valja imati na umu činjenicu, da je svaki Rimljanin, doselivši se u provinciju, nosio sobom, kao nekoć Eneja, svoga Lara. Svaka kuća u bezbrojnim municipijima, u kojoj je živio Rimljanin, imala je svoga Lara, a tako su i oni bezbrojni svojevoljno deducirani kolonisti, koji su po balkanskim zemljama osnivali kolonije, donosili sobom svoje Lare. Da se u useljenika uzdrži što življe sjećanje na domaće Lare, nazivali su po njima i neke svoje kolonije: tako na Peutingerovoj tabuli u Africi Colonia Laribus na cesti između Kedima i Medeine i Castellum Lar između Kartage i Melile. Oba ta naselja postala su u Srednjem vijeku veliki gradovi i sijela biskupija. Urođenici u kolonijama gledali su te Lare, mnogomu od njih nesumnjivo se svidjeli i obredi ovoga intimnog prijaznog kulta, te su željeli da i oni postanu sudionicima rimskog bogoštovlja, ne bi li se tako izjednačili sa svojim rimskim gospodarima. Međutim Rimljanin, kao ekskluzivni aristokrata, nije nikomu, koji ne bi imao jus civitatis, dopuštao, da aktivno sudjeluje u njegovu javnom bogoštovlju. Po rimskom pravnom shvaćanju, koje indigeni i peregrinu ne priznaje ni jus connubii, bilo bi upravo neshvatljivo, da nerimljanin bude članom koje svećeničke družbe. Ta ekskluzivnost otešćala bi, štaviše onemogućivala bi, da se i kult Lara širi među urođenicima. Međutim u tom pogledu čini kult Lara izuzetak, jer on nije javan, nego privatan i od starorimskih kultova jedini, pri komu može, osim punopravnog građanina, po Katonu da agr., 5, 3, aktivno sudjelovati seljak (villicus) i kmet (rusticus). Svi kultovi viših bogova su povlastica viših razreda: patricija, vitezova i rimskih građana, a samo žrtvu Laru mogao je prinositi svatko, pa i najniži sloj žiteljstva, označen skupnim imenom tenuiores. Po Horacu, Epod. 2, 65, kult Lara daje seljačkom staležu neko patriarhalno obilježje: »Kmet je običavao da uvijek pogosti seljake oko Lara gospodareva i domaćeg ognjišta, pa da se i sam gledajući ih gosti i bude uzorom umjere-

nosti« (consueverat (villicus) rusticos circa Larem domini focumque familiarem semper epulari atque ipse in conspectu corum similiterque epuletur sitque frugalitatis exemplum). Gdje se je god dakle Rimljanin u provinciji naselio, tu su s njim i kmetovi slavili Lara i donosili mu žrtve. Tako se autohtono žiteljstvo upoznalo i sprijateljilo s ovim kultom, prigrlilo ga i vremenom izgradilo na svoj način.

Još je većega maha uzelo širenje larizma, kada je kult Lara reorganizirao August time, što je uveo javni kult Lara svoje kuće pod imenom Genius ili Lar Augusti te ga vezao uz kult kompitalnih Lara i time ga podigao na stepen državnog kulta, koga su provincijalci već iz služništva naravski prihvatili. Odonda se u lararijima na raskršćima i u kuhinjama slikaju redovito dva lara, Augustov ili julijski i domaćinov, a osim toga je 1. augusta određen kao svetkovina Augustova Lara i kao državni blagdan (Sueton Octav. 33. Dio Cass. 55, 8.). U kolonijama i provincijama upravljali su ovim kultom naročiti seviri augustales kao svećenička družba. O tome piše Arko kao tumačenje jednoj Horačevoj satiri: »August je naime zapovjedio, da se na raskršćima postave bogovi penati i da se marljivije poštivaju. A svećenici bili su oslobođenici, koji se zvahu augustalima« (jusserat enim Augustus in compitis deos penates (t. j. Lares) constitui ut studiosius colerentur. Erant autem libertini sacerdotes, qui Augustales appellati). Isto mjesto tumači Porphyrio slično: »Od Augusta postavljeni su Lari na raskršćima i dani im svećenici slobodnjaci, koji se zvahu augustalima« (Ab Augusto enim Lares in compitis positi sunt et libertini sacerdotes dati, qui augustales appellati). Važno je tu, da je sevir augustalis, dakle javni svećenik, mogao biti a bivao je obično libertus, t. j. oslobođeni rob, te da su se za tu funkciju u provinciji otimali oslobođenici i provincijalci, koji su imali dovoljno imetka, da plate dosta znatnu nastupninu, jer su se takovi ljudi osjećali socijalno bliži rimskom građaninu, tim više, što su imali pravo nositi ornamenta augustalitatis, pri svečanim prilikama ogrnuti se togom pretekstom, u kazalištu su dobivali otmjeno mjesto, a vrhunac taštine ovakvih skoro-

jevića bio je, kada bi im dekurijoni njihova municipija priznali pravo, da sjednu na bisellium.

Ti su se augustali zvali magistri Larum augustalium, ili kraće magistri Larum, magistri Larum compitalium, već prema tomu, koja im je grana kulta bila povjerena.

Razumije se, da je svećenik, komu je bilo zvanje brinuti se oko kulta javnih Lara, morao imati i svoga privatnog Lara. Tako je ustanova augustala, kojoj je glavna zadaća bila promicati dinastičke interese carske kuće u provinciji, mnogo doprinijela širenju kulta kućnih Lara, koji u neitalskim provincijama, gdje je za nj postojalo povoljno tlo, hvata brzo korijena. Posljedica ovog pokreta bila je, da se po provincijama nalaze često spomenici ovoga kulta. Za Dalmaciju je dovoljno spomenuti spomenik Tita Valeriana sa arom posvećenom Laru Augustovu iz Salone, za Meziju metrički natpis C. I. L. III. 754, gdje dedikator svoju pokojnu suprugu zove svojim Larom i jedinom nadom života. »To mi je nekoć Lar, to nada jedina života« (Lar mihi haec quondam, haec spes, haec unica vitae). Vrlo često spominju se magistri Larum u Galiji (C. I. L. XII. 406), u Panoniji Lar domesticus (C. I. L. III. 4160), u Akvileji magistri Larum (C. I. L. V. 729.) i u Ptuju — Poetovio — (C. I. L. 4038.). Napokon spominju se vrlo često u Španjolskoj (C. I. L. II. 2013, 2181, 2233, 3113, 4297 itd.) i u samoj Numidiji (C. I. L. VI. 307). Svuda se tu spominju cultores Larum, collegia Larum, magistri Larum itd.

Sve je to pogodovalo, da se je kult Lara, pristupan i najsiromašnijim slojevima, u provinciji brzo raširio među seljačkim i malograđanskim žiteljstvom, a ako uvažimo konzervativnu žilavost, koja ove slojeve karakterizira obzirom na očuvanje jednom usvojenih običaja, nije čudo, što se taj kult i u kristianiziranom obliku sačuvao baš u zemljama, gdje živi skoro isključivo seosko žiteljstvo.

Ova nam razmatranja čine razumljivim, da italski kult Lara ide uporedo sa proširivanjem rimske vlasti izvan Italije. Onda je naravno, da se je najprije ukorijenio na istočnoj jadranskoj obali, jer su Iliri s ovu stranu Jadrana došli vrlo rano pod utjecaj rimske kulture i vlasti, a ne valja smetnuti s uma, da su i u pretpovijesno doba postojale tijesne kulturne

veze između Italije i ilirskih zemalja. Zato nije neobično, što Skarić krsnu slavu izvodi sa područja Praevalisa.

Ako je širenje larizma u vezi sa širenjem rimske vlasti na Balkanu, onda ćemo tu ipak naići na jednu anomaliju, koja je u tomu, da baš u onim dijelovima Balkana, koji su došli najranije pod rimsku vlast — a to je Macedonija — krsne slave nema nikako, dočim je ona najraširenija na ilirskom području, koje je pod rimsku vlast došlo poslije i djelomično dosta kasno. Isto tako je zagonetno, zašto te slave nema na tračkom tlu, koje je u rimsko doba u mnogočemu bilo naprednije, nego ilirsko.

Povučemo li granicu između ovog dijela Balkana, gdje se slavi krsna slava, i onoga, gdje je nema, opazit ćemo, da se ona začudo podudara s granicom, koja je dijelila zapadnorimsko carstvo od istočnog, a u još davnije doba helensko kulturno područje od latinskog. Rimljani, osvajajući grčke krajeve, uvidjeli su i priznavali pretežnost grčke kulture nad latinskom i zato u helenskim i helenskim duhom zadojenim krajevima nisu narodu narivavali svoga jezika, svojih običaja, ni svojih upravnih oblika, nego su ostavljali na snazi stare ustanove. Zato južno od Vardara i u Traciji nalazimo pretežno grčke natpise, dočim u zapadnoj poli prevladavaju latinski; na novcima istočne pole u klasično doba napisi su grčki, na onim u zapadnoj oni su latinski; u zapadnoj poli Rimljani uvode latinsku municipalnu organizaciju, u helenskoj poli ostaje i pod rimskom vladom na snazi stara grčka; u zapadnoj poli grade se kazališta po rimskoj, u istočnoj po grčkoj osnovi (Stobi), a — što je za naše pitanje važno — u Grčkoj, južnoj Macedoniji i Traciji Rimljani iz istih razloga nisu uvodili ustanovu sevira augustala. Najistočniji poznati augustali su M. Appius Gelius i T. Iulius Servandus, čiji se nadgrobni spomenici iz Bardovaca nalaze u muzeju u Skoplju. Oba su po natpisu IIIII VIR AVG COL SCVP t. j. seviri augustales coloniae Scupensium, staroga Scupi — Skoplja. Najjužnija točka, gdje se spominju augustali, je Stobi = Municipium Stebensium kod Gradskog, gdje se spominju tri augustala, od kojih ima jedan tipno ilirsko ime Auduleon. Tu u Stobima našao je Vl. O. Petković i lijepu brončanu statuetu Lara, sličnu svim ostalim predstavnicima te vrsti. Stobi se nalazi već na granici latinskog i helenskog kulturnog područja. Tu se nalaze uporedo

latinski i grčki natpisi, pa čak i jedan dvojezični, dočim se na sjeveru nalaze samo latinski, a na jugu i istoku grčki natpisi. Kako nam kazuju natpisi u bazilici, u Stobima u IV. vijeku po I. prevladava već posve grčki jezik, a da je on i prije bio jezik naroda, svjedoči nam bezbroj natpisa i sgrafita urezanih u sjedala kazališta. Zato nije čudo, što dalje na jugu i istoku od Stobi odnosno Scupi nema, bar za sada, spomena ni jednom augustalu[24]); tamo je ova ustanova, kao i druge tipne latinske, nepoznata, i zato od 163 dosad poznate statuete Lara ni jedna nije nađena na čisto helenskom području.[25]) Uostalom, Rimljani su svojim isluženim veteranima naseljavali osobito barbarske zemlje, a ne visoko civilizirane helenske, i zato se u potonjim i ne šire toliko rimski kultovi kao kult Lara, Silvana i Libera.

Ako je u grčkoj poli kult Lara bio nepoznat, nije time rečeno, da tamo nije bilo sličnog kulta, jer je on veoma srodan kultu heroja, a stari leksikografi i prevađači prevode riječ Lar riječju ἥρως, a vjerojatno je i kult herosa potekao od istog praizvora, od kojega je potekao i kult Lara. Kao i Lar dobivaju i grčki heroji naslov otca: ἥρωες πατρῷοι, i u Grka rodočelnik, postaje heros; u Ateni ima svaki demos svoga eponimnog heroja, a Strabo VII, 321 nabrojio ih je u samoj Atici 174. I rimski Lar praestes ima u Grka analogija u herosima raznih udružba i zanata, kao što je Eskulap heros liječnika, Keramos lončara, Matton pekara, Stephanophoros novčara itd. Kao što riječ Lar isprva znači gospodar, tako i riječ heros u starije doba služi kao počasni naslov istaknutih osoba, a u Homera ona uopće još nema značenja poluboga, koje dobiva tek u kasnijim vjekovima. Iako je prema tomu vjerojatno, da su i Lari i heroji srodni i istog zajedničkog podrijetla, oni su se vremenom diferencirali. Rimski Lar ostaje pretežno obiteljsko, dakle privatno božanstvo, dočim je grčki heros evolucijom postao javnim božanstvom. Tako se već u davno doba u Ateni ističe Tezej nad ostalom

---

[24]) Augustali, koji se u carsko doba spominju na grčkim natpisima nemaju sa sevirima aug. ništa zajedničkog, jer je to u helenskom području počasni naslov prefekta provincije.

[25]) Od 163 Lara, što ih Sal. Reinach donosi u svom Repertoir de la Statuaire grecque et romaine, samo jedan je iz Kaira, dakle također sa nehelenskog tla.

množinom atenskih plemenskih herosa i postaje općim herosom svih Atenjana. Tako Theras iz plemena Aigida postaje herosom svega žiteljstva otoka There, koji je on naselio.

I Grci su imali osobita božanstva, koja su bila svojevrsni zaštitnici domaćeg ognjišta. To su *θεοὶ ἑστιοῦχοι*; ali to su bogovi višega reda, a osobito *Ζεὺς ἑστιοῦχος*, uz njega Demeter, a ne kao u Rimljana nižega reda, kao što su Lari. I već zato je na grčkom zemljištu isključeno, da bi božanstva nižeg reda potisnula ona višega.

Dočim su Lari osim rijetkih izuzetaka anonimni, grčki su herosi e p o n i m n i, to jest oni svoje ime daju u naslijeđe svom potomstvu odnosno svojim sljedbenicima, a uz ime dobivaju i ona svojstva, koja ih obilježuju kao individualne osobnosti. Zato je u grčkoj umjetnosti svaki heros izrađen kao i n d i v i d u a l n i l i k, dočim su rimski Lari prikazani kao t i p, uvijek sa istim ikonografskm osobitostima. Iako je i u Grčkoj heros od starine jamačno bio u vezi sa stanovitom porodicom ili dinastijom, njegov se kult proširuje na općine i gradove i stanovite zemlje. Od zaštitnika porodice postaje patron općine ili grada. Ovoj je evoluciji bila u prilog grčka sklonost genealogizaciji, koja u VIII. i VII. vijeku stvara genealoške epe, a uporedo razvija osobitu tendenciju, da herosa prikaže ne samo kao zaštitnika porodice, nego i kao zaštitnika, dobrotvora i junaka čitavog naroda. Mitosi stvaraju i izgrađuju povijest pojedinih herosa i daju već u dipilonsko doba umjetnosti bezbroj motiva za umjetničku obradu. Epizode iz života heroja graviraju se već na nožnim pločicama dipilonskih fibula, one se prikazuju na vazama geometrijskog stila, množe na protokorintijskim, a u V. vijeku pr. I. one su neiscrpljiv izvor za inspiraciju keramičkih slikara crnolikovnog stila. Umjetnost zaobljuje prvobitne primitivne konture herosa, ona ih oplemenjuje i tako ga uzdiže na daleko viši kulturni stupanj, nego što su bili rimski Lari u doba, kada su Rimljani došli prvi put u doticaj sa Grcima. Razumljivo je, da u ovakvim prilikama niže razvijeni kultni motivi nisu bili kadri potisnuti više razvijene, a to vidimo i na ostalom području vjere, jer su Rimljani, ma da su bili osvajači i Grcima politički nadmoćni, evokacijom preuzimali grčka božanstva, a ne obratno, ili su svoja autohtona helenizirali. To je razlog, zašto se ni kult

Lara po Balkanu helenskim ili heleniziranim područjem nije mogao raširiti.

Da je, uza sve to, na grčkom tlu u homersko i predhomersko doba kult heroja imao iste oblike kao i kult Lara, vrlo je vjerojatno. O tome u Homera doduše nema traga, ali to je razumljivo, jer je Homer pjesnik prafeudalne aristokracije; on pjeva o velikom ahajsko-trojanskom sukobu, o kraljevima i anaktima Ahajaca i Trojanaca, o velikim olimpijskim bogovima, a na prosti narod, na intimne pojave kućnog života, pa ni na božanstva nižeg reda, on se ne obazire. On nije etnolog i ne obraća pažnju na posebnička božanstva i domaći kult, pa čak i muzu, koju zaziva u invokaciji prvih heksametara Ilijade, on naziva božicom. Uza sve to, sačuvaše se i u klasično doba mnogi obredi slični onima u kultu Lara. Tako se kult heroja obično zbija na njegovu pravom ili umišljenom grobu: Agamemnonovu u Argosu, Ahilovu u Tesaliji, Ajasovu na Delosu, Protezilajevu na Herzonu. Tu dakle postoji svuda veza sa htoničnim kultom. I kod žrtava herojima, koje se vrše u obliku svečanih gozba *(ξένιον)*, poziva se heros, da sudjeluje na gozbi. I herojima žrtvuju na domaćem ognjištu *(ἐσχάρα)* plodove i kolače *(φαίστα)*, a da se je pri tome kadilo i tamjanom, dokazuju thymiateria, prikazana na relijefima ovakovih herojima namijenjenih žrtvenih gozba. I u herojskom kultu igraju libacije istu veliku ulogu kao i u kultu Lara, a da tu nije smjela nedostajati ni svjetiljka, dokaz je po Lucijanu, Philos. 21, glasoviti liječnik Antigonos, koji je pred kipom heroja liječništva palio vječno svijetlo. I u Grka je postojalo mišljenje, da zalogaj, koji padne iz usta ili iz ruke, pripada herojima (Plutarh, quaest. gr. 64, Diogen Laert. VIII. 32). Konačno vrijedi spomenuti i tu osobitu analogiju: kod svečanosti u čast heroja u Figaliji smiju sudjelovati djeca i robovi (Atenej, IV, 149), dakle oni »tenuiores« po rimskom shvaćanju.

Iz svega toga slijedi, da je u Grčkoj o značenju heroja postojalo nekoć isto mišljenje kao i o Larima u Rimu. Pod ovom pretpostavkom moglo bi se govoriti, da je krsna slava analogna herojskom kultu Grka, čime ipak nije nikako dokazano, da je kult, kako Vasić misli, tračkog podrijetla. Već je Skarić pokazao, zašto nije potekao iz Tracije: jer te slave danas baš na tom području nema.

Prapodrijetlo kulta Lara i slave

Da ustanovimo najstarije podrijetlo larizma, valja nam ostaviti doba povijesno i zaći u dublju starinu, u kojoj nam nedostaju svi pisani spomenici, u doba pretpovijesno, koje ima svoje vrste spomenika, koji, iako su nepisani, govore bistro i jasno o prastarom životu.

Čini se, da su Rimljani već u davno doba imali osjećaj, da kult Lara nije italskog podrijetla, a do tog mišljenja mogli su doći, jer on postoji samo u Latina a možda i u Etruščana, ali ga u ostalih italskih plemena nema. On dakle nije autohton, a da mu se protumači postanje, složen je onaj lijepi niz priča, koje su Vergilu služile kao vrela za njegov epos i koje obrađuju mitsku povijest Rima. Glavni junak tih priča Eneja nije rođen Latin, nego je Trojanac, koji nakon razorenja svoga grada bježi u svijet, da traži novu postojbinu. Na leđima nosi iz gorućega grada sakata oca Anhiza, za ruku vodi sina Askanija i nosi svoje penate, t. j. svoga Lara. Nakon dugog lutanja dolazi u Italiju, osniva Lavinium i sagradi po vijesti Timeja iz Taurogene hram, u koji postavlja trojanske penate, t. j. svoga Lara. To se svetište po jednom natpisu u C. I. L. X. 997 zove »sveto počelo naroda rimskog Kvirita latinskog imena« (sacra principia populi Romani Quiritum nominisque Latini) i bilo je zajedničko svetište latinskog saveza. Od Anhizova sina Jula izvodi rimsko pleme Julijevaca svoju lozu... hic Caesar et omnis Iuli progenies, veli Vergil, a penate, t. j. Lara tog plemena, zove Lukan, I, 196, Phrigiique penates gentis Iuliae. Enejin Lar kao Lar slavnog plemena Julijevaca imao je Augustu, koji je adopcijom postao član toga plemena, poslužiti za jačanje dinastičkog ugleda, i on je kult svoga adoptivnog kućnog Lara podigao do državnog kulta, dao ovaj u ruke posebnim sevirima, koji su se zvali augustales, te ga povezao sa toliko raširenim kultom posebničkih i kompitalnih Lara. To isto nastavili su i carevi Klaudijevci i Flavijevci, samo što su se svećenici Lara zvali claudiales i flaviales.[26])

---

[26]) Da je Eneja osnivač rimske države, u to su tvrdo vjerovali svi Rimljani i u kasnije doba. Justinijan u jednoj novelli (XXVII) od god. 537. veli: Aeneas nobis Troianus, rei publicae princeps, nosque Aencades ab illo vocamus.

I neki rodočelnici odličnijih rimskih plemena bili su prema predaji trojanskog podrijetla i drugovi Enejini. Tako Nautes, praotac plemena Nautia, Caecas, osnivač plemena Caecilia, koji je bio drug Enejin, Cloelius, po Fest. ep. 24., starenik plemena Cloelia, a praotac gensa Aemilia bio je Askanijev sin Aemilos (Fest. ep. 23). Svi ovi smatrali su se Larima svojih plemena, i zato Rimljani smatraju ne samo Eneju nego i njegove pratioce domaćim herojima — d i i i n d i g e t e s — (Tibull. 2, 5, 43) ili, kako ih Vergil, geogr. I. 494, zove, p a t r i i d i i n d i g e t e s. Oni su dakle vjerovali, da je kult trojanskog podrijetla, prenesen pod Enejinim vodstvom od trojanskih bjegunaca u Italiju.

Istina, sve je, što Homer pjeva o bojevima oko Troje, a Vergil o tumaranju Enejinu, pjesnička priča i mitos i nije podesno da, doslovno shvaćeno, dade autentičnu povijesnu sliku; ali, ako te priče shvatimo kao pjesnički refleks zbiljskih događaja, naročito jednog velikog etničkog pokreta, onda te priče dobivaju drugo lice. Iako su sve osobe Ilijade od Hektora do Ahila sumnjive zbiljnosti, borba oko Iliona je postojala, jer je prouzrokovana sukobom Ahajaca i tračko-ilirskog žiteljstva Troade. Ta borba za prvenstvo bila je možda i žešća, nego što je Homer opisuje, trajala je, sudeći po ponovno obnovljenim bedemima Troje, dulje od onih devet Homerovih godina, a konačni joj rezultat je bio, da su potučeni Trojanci morali bježati i tražiti novu postojbinu. Eneja je samo personifikacija toga bijega. Poredbu za ovo imamo koju stotinu godina ranije, kada su Ahajci provalili u Grčku a pelazgijski Tirzeni pred njihovim pritiskom morali također bježati. I nije možda puki slučaj, da su i oni, kao i Eneas, novu postojbinu našli na zapadnoitalskoj obali, jedni u Etruriji, drugi u Laciju.

Priča o osnutku Lavinija prikazuje nam dakle u mitskoj slici predhistorijat naseljivanja Lacija trojanskim bjeguncima, koji svoj domovinski kult Lara udomiše u Italiji. Imajući to na umu, ne će nam biti nimalo neobično, što je nošnja Lara — kratka, oko pasa stegnuta tunika, i c a l c e u s (čizmica) na nogama — maloazijskog podrijetla, slična opremi Perzeja, Atisa i drugih maloazijskih božanstava.

Budući da se je žiteljstvo Troade sastojalo od tračkih i ilirskih elemenata, Frižana i Dardana, nastaje pitanje, kojoj od ovih skupina pripadaju Eneja i njegovi pratioci. Na to nam

pitanje odgovara najbolje Homerov zemljopis. U Ilijadi B. 819, veli se *Δαρδανίων αὖτ ἦρχεν ἑος παῖς Ἀγχισάο Αἰνέας* dakle vladao je Eneas Dardanijom, koja se steraše od podnožja brda Ide prema Ilionu, južno do Skepsisa, a sjeverno do Helesponta. Glavno mjesto bio je tu grad Dardania, po Ilijadi, Y, 215, sagrađen prije samog Iliona. Ti su Dardani bili srodnici Trojancima, jer je Ilos, utemeljitelj Iliona, bio sin Dardanida Trosa, a Dardani su bili Iliri, a ne, kao ostala plemena oko Troje, Tračani. Njihovo ime još danas živi u arnautskom jeziku, jer d a r d h a n tamo znači seljaka, slovom čovjeka, koji goji k r u š k e, dakle je to analogija hrvatskom š l j i v a r u. Glavna skupina Dardana živjela je međutim na Balkanu, oko gornjeg Vardara pa na sjever do Niša. Ogranak tih Dardana, valjda pod pritiskom seobe Ahajaca u Tesaliju, prebacio se je preko Helesponta te se tu nastanio. To je prvi odraz ahajskih seoba, kao što su borbe oko Troje odraz zadnjeg maha ahajske ekspanzije, koja vodi Ahajce do maloazijske obale, a Enejin bijeg opet odraz konačnog učinka tih borba, uslijed kojih su žitelji Troade bili prisiljeni ostaviti svoj zavičaj i ustupiti ga ahajskim i eolskim naseljenicima, koji od tada u tom kutu Male Azije dobivaju prevlast.

Eneas kao Dardan predstavnik je Ilira, a kult Lara, koji on uvodi u Italiju, jamačno je starinom ilirskog podrijetla.

I tako smo dospjeli do zadnje karike u lancu argumenata, koji nas imaju voditi do konačnog podrijetla kulta Lara, odnosno krsne slave. Ako je taj kult nešto zasebno ilirskog, onda je on i prije dolaska Rimljana postojao u Iliriku na obalama Jadrana, a kada su Rimljani kao osvajači došli sa svojim latiniziranim kultom Lara na ilirsko tlo, razumljivo je, da su se ilirski urođenici lako priklonili ovom kultu i da je larizam među njima uhvatio dublji korijen, nego igdje drugdje, te se raširio među najšire slojeve i svojom ustrajnošću preživio i sve faze kristianizacije tako, da se je pod imenom krsne slave održao do danas.

Jedino ova pretpostavka daje nam nedvouman odgovor na pitanje, zašto krsna slava postoji u ilirskoj, a ne u tračkoj trećini Balkana ni u helenskoj. I tako smo, po našem mišljenju, došli konačno do ispravne definicije krsne slave: O n a j e k r š ć a n s k i o b l i k l a t i n s k o g k u l t a L a r a, k o j i

je s maloazijskim iseljenicima ilirske narodnosti došao u Italiju, odatle rimskim utjecajem opet na Balkan, gdje se je na povoljnom ilirskom supstratu snažno razvio i nasuprot kristianizaciji i slaviziranju zemlje do danas sačuvao.

Tragovi larizma u sojenicama

Grob je prvi i najstariji locus religiosus, pa je razumljivo, da htonični — samrtni — kultovi u oblikovanju religija igraju važnu ulogu. Glavni su obredi, kojim se pokojnicima na grobu iskazuje ljubav i štovanje, žrtve u obliku pića i hrane, koje se isprva prinose na samom grobu, na komu se u tu svrhu gradi posebni oltar — bothros — u obliku okrugle kamenom ograđene jame bez dna, koja služi kao ognjište, na komu se peče žrtva i ulijevaju libacije. Kako bothros nema ozidana dna, nego je u vezi sa zemljom, u kojoj leži mrtvac, dospijevaju prinesene libacije i žrtve i do mrtvih ostataka. Takvi su bili žrtvenici na grobovima mikenskih anakta na agori u Mikeni i usred aule palače u Tyrinsu. U doba geometrijskog stila zamjenjuju bothrose velike dipilonske protesis-vaze, nađene u velikom broju na groblju kod Dipilona u Ateni. Te su se posude do polovine ukapale u zemlju, te nemaju dna, tako da su u njima prinašane žrtve i libacije bile također u vezi sa grobom. Prauzor ovim amforama možda su klepsidri slične posude bez dna, nađene u megalitskim grobnicama sjeverne Njemačke i Francuske. U klasično doba ustupaju protezis-vaze mjesto lijepim lekitosima, kojima su Atenjani ukrasivali grobove svojih milih. Te posude imadu doduše dno, ali u njemu četverastu rupu, kojom se uspostavlja veza između pokojnika i sadržaja lekitosa. Kroz tu rupu dospijevale su do groba libacije, miris tamjana, kojim se je grob kadio, molitve i invokacije namijenjene pokojniku. Nešto slično naći ćemo u obliku kamenih četverastih, gore kotlasto izdubenih stela sa rupom u dnu, koja pomoću zemljane ili kovinske cijevi veže posudu pravo sa grobom. Koji put je ta cijev bila izvedena i na pročelje stele u osobito grlo, u koje su se ulijevale libacije. Takove

grobne spomenike naveo je Durm,[27]) a Delatre[28]) našao je u Kartagi nadgrobne spomenike, koji su iznutra šuplji, a libacije su doticale kroz cijev u posebni recipient u obliku amfore u samoj grobnici. Sličan je raspored ustanovio Mau[29]) u Rimu i u Pompejima. Napokon imamo i mi na našem zemljištu nešto slično. U Doljanima kod Bihaća nađena je c i s t a od miljevine kockasta oblika sa četverastom šupljinom u gornjoj poli, koja u donjoj poli dobiva kotlast oblik, te je na dnu proviđena rupom, koja uspostavlja vezu sa grobom.[30])

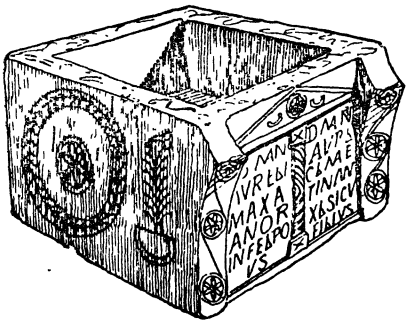

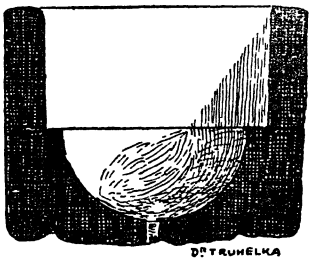

Sl. 1. Rimska cista od miljevine iz Doljana kod Bihaća, koja služi kao receptaculum za libacije, namijenjene pokojnicima pod njom

Najzanimljivija vrst ovih spomenika nađena je u Donjoj Dolini u prepovijesnim sojenicama na Savi. Tamo je svaka kuća imala od ilovače na podnici izgrađeno ognjište u obliku zdjele, ukrašene u pročelju svastikama i meandrastim ornamentom, sa posebnim nastavkom, koji se sastoji od jedne vodoravne i jedne kraće okomite šuplje cijevi, a ravnim dnom. To je bio nesumnjivo kućni žrtvenik — ἐσχάρα. Međutim u kućama, koje su bile podignute nad grobovima, to ognjište ima isti oblik, ali drugu konstrukciju, jer mu je dno kao sito prošupljeno nizom rupa, a pod njim je izgrađen od ilovače

[27]) Durm, Baukunst der Römer, 747.
[28]) Revue archeolog. 1888. II. 152.
[29]) Römische Mitteilungen 1888. 126. 138.
[30]) K. Patsch, Glasnik Zem. Muz. 1914. 219. determinirao je taj spomenik kao »sanduk za pepeo bez poklopca«; međutim je to uistinu umjetni b o t h r o s.

široki lijevak sa rupom u sredini, koja vodi pod podnicu sojenice, da libacije mogu dospjeti do prostora pod kućom, gdje je grob starenika. To je dakle bio pravi b o t h r o s, a ona rupa u dnu ima istu svrhu kao šuplje dno dipilonskih vaza ili atičkih lekitosa i t. zv. c a t a r r a c t a e u starokršćanskih memorija, sazidanih s u p r a c o r p u s m a r t y r u m.

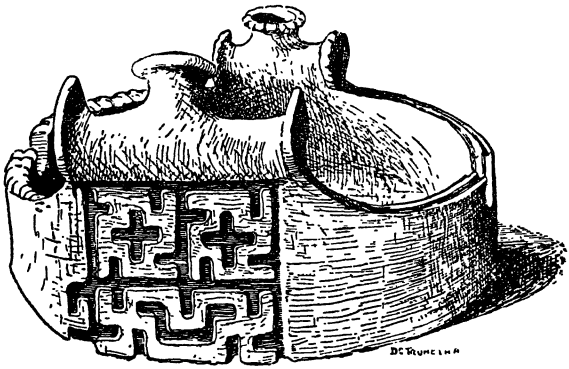

Sl. 2. Kućni žrtvenik, načinjen od ilovače i ukrašen svastikama, iz sojenica u Donjoj Dolini na Savi niže Bos. Gradiške

Mi znamo, da je i u Rimljana žrtvenik, na komu su se kućnom Laru prinosile žrtve, bio usred kuće u atriju, pa taj žrtvenik nalazimo eto i u našim sojenicama u predrimsko doba, i to u neposrednoj vezi sa grobnicom pod njim. Iz toga možemo zaključiti, da su i sojeničari imali obrede, koji

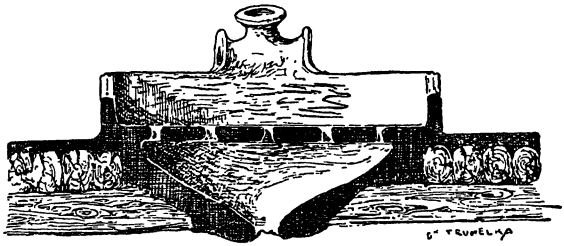

Sl. 3. Prorez kroz sličan žrtvenik iz iste sojenice, koji pokazuje konstrukciju podnice, koja propušta libacije do same grobnice

su srodni i slični sa onima u latinskog larizma, a kako su sojeničarski kućni žrtvenici na starijem stupnju razvoja, možemo ustvrditi, da je kult Lara postojao ne samo i u sojenicima, nego da nam one predstavljaju njegovu stariju razvojnu fazu.

Razvoj hrama iz sojenica

Domaće ognjište kao kućno svetište odrazilo je sjaj svoje svetosti i na samu kuću, u kojoj se ono nalazi, a kako se iz ovakove kuće postupno razvijao hram kao isključivo sakralni predmet, to možemo poučno pratiti, ako promatramo sojenice u D. Dolini.

Poznato je, da je već Vitruv konstruktivne elemente dorskog hrama izveo iz drvene arhitekture. Tu ideju prihvatio je i razgradio Burkhardt (Griech. Kunstgesch. III. 41.), a za njim Semper u svom poznatom djelu o stilu. Dok su ova dvojica pošli za tim, da putem razvoja iz drvene arhitekture uopće protumače stilske elemente građevine, pošao je P. Sarasin znatno dalje. Imajući kao Švajcarac pred očima tolike ostatke pretpovijesnih sojenica, u kojima je drvo isključivi građevni materijal, nije čudo da je došao na misao. da grčki hram, a osobito dorski peripteros, nije ništa drugo, nego kamena reprodukcija sojeničarske kuće, pri čemu je stupovlje, koje opasuje pteroma, analogno drvenom kolju sojenica, a r h i t r a v i odgovaraju brvnenim zidovima kuće, a t y m p a n o n u pročelju lastavici ili zabatu kuće. Glavni argumenti za Sarasinovu teoriju, osim vanjske sličnosti, jesu citati, koji svjedoče, da su elementi arhitrava, u kamene arhitekture redovito veoma masivni, u neko doba, dok su se gradili od drva, bili šuplji. Za to on navodi niz dokaza iz Pauzanije (V. 20. 4), Euripidove Ifigenije na Tauridi st. 113. i dr. Pojedine sastavine arhitrava odgovarale bi prema tome sastavnim dijelovima brvnare, i to: epistil je dônja vjenčanica, triglife i metope bile bi zid sa urezanim prozorima, a g e i s o n ili c o r o n a gore bila bi gornja vjenčanica. Mi ćemo ovo ne samo prihvatiti, nego i nadopuniti, prije svega time, da se ime t r i g l i f a ne odnosi na tri zareza, jer navodno γλύφις znači zarez, brazdu, jer triglifa uistinu ima samo dva takva zareza, i da se po našem mišljenju triglifa ne sastoji od tri zareza, nego od tri

stupića, a svaki je od njih triput obrezan: na pročelju i koso na oba ugla, a to potvrđuje i sam naziv, jer γχυφέω znači rezati, scalpare, a oni su doista triput obrezani, te po tri takva usko poredana stupića čine ono, što Vitruv zove triglifom.

Stijena brvnare konstruira se na dva načina: ili se grede polažu vodoravno jedna na drugu do potrebne visine, a u uglovima im se krajevi zaglavljuju na osjek, ili se brvna u gustom redu okomito zasađuju u donju vjenčanicu i vežu gornjom. U prvom slučaju su se vrata i prozori morali naknadno urezati, u potonjem to nije bilo potrebno, jer se tamo, gdje su imali biti vrata i prozor, nisu usađivali okomiti stupci. Predstavimo li sebi, da su ovi okomiti stupci u uglovima fasetirani sa tri fasete (γλυφίδες) i da ih je između prozora ὀπτ, redovito po tri, onda smo na najprirodniji način polučili izmjenu triglifa i metopa (t. j. prozora). Pri tomu nam ne će smetati, da μετόπη znači nešto, što je između prozora, jer je to i okno prozora. Ovo shvaćanje nam potvrđuje i jedan drveni larnax iz Kul-Obe kod Kerča na Krimu, koji ima oblik kuće a čiji dijelovi predočuju glavne konstruktivne elemente arhitrava: tročlani epistil, red triglifa i metopa i široki gejzon. Tu se jasno vidi, kako su triglife nastale od tri stupića, a da su metope prozori, vidi se po tomu,

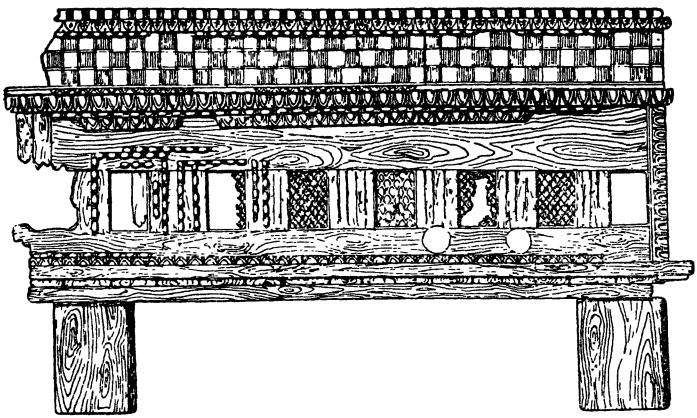

Sl. 4. Starogrčki drveni sanduk iz Kul-Obe kod Kerča na Krimu u obliku sojeničarske kuće. Sa strane. Slika prema Dahremberg — Saglio, Dict. des antiqu. grequ. et rom. sl. 6100

što su zatvorene drvenim rešetkastim transennama, a samo s uže strane su mjesto njih usađene figurirane ploče. I obzirom na epistil može se Sarasinovo tumačenje nadopuniti. On je doduše u dorskom stilu jednostavna greda; ali u jonskom je trodijelan i sastoji se od tri fascije, odnosno tri grede, jedne više druge. Kako je do toga došlo, razabrat ćemo

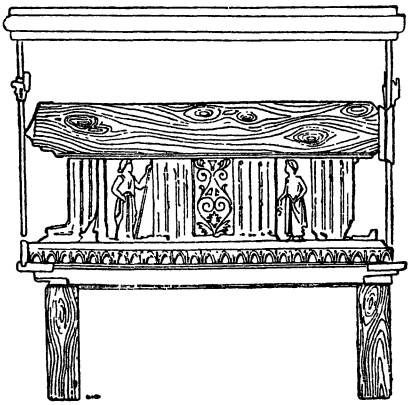

Sl. 5. Čelo sanduka iz Kul-Obe. Po Dahremberg — Saglio, Dict. des antiqu. gr. et rom. sl. 6101

razmatrajući najstarije grčke spomenike. Na t. zv. Lavljim vratima u Mikeni, gdje su u timpanu prikazana dva lava kako se penju uza stup, taj stup ima kapitel, složen od tri reda greda; gornji i donji idu usporedno, a srednji transverzalno, te se razabiru samo kao u prorezu glave greda oblica, nanizanih jedna do druge. Isti raspored nalazimo i na pročelju pećinskih grobnica u Benihasanu u Egiptu, gdje je epistil tročlan: dvije uzdužne grede i među njima okrajci gusto nanizanih oblica. Isti motiv nalazimo i na epistilu ulaznih vrata u t. zv. Atrejevu riznicu u Mikeni i na onima druge kupolaste grobnice blizu nje[31]) te na ulomcima zidnih slikarija u Orhomenu.[32]) Na Atrejevoj riznici oblice su ukrašene ružicama.

---

[31]) Ispor. rekonstrukciju u Perrot-Chipiez, Hist. de l'Art dans l'Antiqu. VI. tabla VI. i češće.

[32]) Ispor. u Abhandl. München. Akademie. 1909.

Značenje ovog motiva protumačit će nam opet naše sojenice. Tu na stupovlju, koje nosi podnicu naselja, položene su u stanovitim razmacima usporedne grede, a na njima su transverzalnim rasporedom gusto nanizane oblice, koje sačinjavaju podnicu, i tek nad ovima položena je usporedno sa donjom podvalom greda vjenčanica, koja je temelj kući. Gledajući ovu konstrukciju sa strane dobivamo isti lik, koji nalazimo u navedenim starim spomenicima. Vremenom su odu-

Sl. 6. Mrtvački lijes od hrastovine iskopan ispod kuće u sojenicama Donje Doline na Savi

stali od toga, da se na epistilu prikažu koluti srednjeg niza oblica, i time je nastao tipni jonski tročlani epistil.

Zagledamo li se u idealnu rekonstrukciju ovakve sojeničarske zgrade, zapazit ćemo sve elemente fasade dorskog hrama: dolje niz stupova, ukucanih u zemlju, koji su većinom od hrastovine te niču kao i dorski stup neposredno, bez baze, iz zemlje, a plitka kanelira potonjega živo nas sjeća okomitih brazda u hrastove kore. Oni nose podnicu od podvala, oblica i vjenčanice,koja je u kamenu predstavljena epistilom. Na njemu se izmjenjuju prozori i dijelovi zida složeni od po tri uspravna stupca, što odgovara triglifama i metopama, a nad

ovima gejzon, t. j. gornja vjenčanica, i syma ili streha. Dodamo li tomu u pročelju trouglasti zabat krova, koji odgovara timpanonu, i na vrhu pročelja unakrst produljene rožnice, koje odgovaraju akroteriju sa pričvršćenim bukranijem[33]) (volovljom lubanjom), našli smo tumačenje svih elemenata pročelja dorskog hrama.

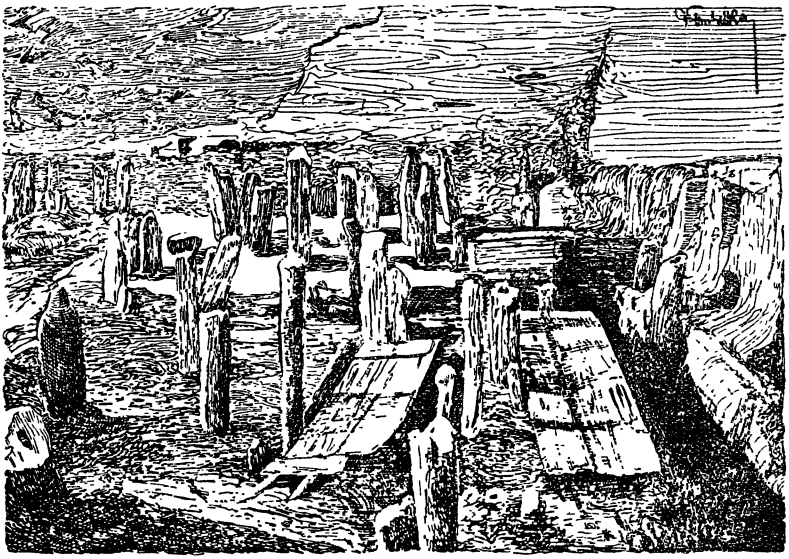

Sl. 7. Dva mrtvačka lijesa iskopana među koljem sojenica u Donjoj Dolini

Ali za sam vodoravni raspored dorskog hrama peripterosa naći ćemo potpuno tumačenje u dolinskim sojenicama. Spomenuli smo, da su se pod nekim od dolinskih kuća nalazile grobnice, a nad njima u kući ognjište kao domaći žrtvenik, spojen ljevkastom kataraktom sa grobnicom. Da se prostor oko groba zaštiti od stoke, koja je za ljetnih dana voljela plandovati u hladu sojenice, trebalo je načiniti samo

[33]) U D. Dolini nađen je takav bukranij od lubanje prabika — bos primigenius.

oko nje ogradu od pletera dosta visoku i jaku, da je ne obori stoka. Ta ograda mogla je biti manja od kuće, a kako je bila opasana stupovljem, ostao je između vanjskih stupova i ovog ograđenog prostora naokolo prema vani otvoren trijem — a l a e. Isti raspored imamo i u dorskog peripterosa: celu opasanu izvana stupovljem trijema.

U nekim kućama nađeni su pod podnicom kuće mjesto grobova ostatci drvenih čamaca i lađa, izvučenih amo, da bez potrebe ne trunu u vodi, gdje ih je hladovina pod podnicom kuća štitila od žege i očuvala, da se od suše ne raspucaju. Jedan od ovih sojeničarskih čamaca bio je 13 m dug, a drugi polovicu. Običaj, da se nepotrebni čamci izvlače na suho, postojao je i u recentnim dolinskim sojenicama do nedavna, te je i tu prostor pod podnicom služio kao spremište za njih. Za to je služio osobito prostor između dva srednja reda stupova. Taj raspored služio je dakle u istu svrhu, u koju su služili u prošlim vjekovima takozvani orsani u Veneciji i drugim gradovima jadranske obale.

Po ovim lađama, koje su imale svoje spremište između dva reda stupova pod kućom, dobio je i taj prostor ime l a đ e ili b r o d a, a taj naziv, ναός ,navis, lađa, brod, Schiff i t. d., prešao je odatle i u arhitekturu kao oznaka svakog dugoljastog stupovljem ograđenog prostora, osobito u hramovima i crkvama.

Za bolje razumijevanje gore rečenog dodajem dva nacrta sojeničarske kuće u D. Dolini, jedan, koji prikazuje njen tloris, a drugi, koji prikazuje njen uzdužni okomiti prorez. (Sl. 8. i 9.)

Na prvom nam padaju u oči sasvim nepravilno u zemlju ukucani kolci, koji su nosili podvale i oblice nekadanje podnice naselja. Raspored stupova tu nije naoko pravilan, a to dolazi otuda, što se u kasnija vremena, kada bi kolje istrunulo te bi ga valjalo izmijeniti, ne bi mnogo pazilo na to, da kolac dođe na isto mjesto, gdje je bio stari, nego bi se ukucao blizu njega i tako slabo mjesto utvrdilo. Osim toga bi se često na starom gradilištu, kada bi kuća bila odveć trošna, sagradila nova s novim koljem, a da se staro ne bi uvijek povadilo, i tako bi nastao vremenom pravi labirint kolja, i samo oštrim promatranjem mogao bi se ustanoviti pravac pojedinih redova glavnog kolja. Na tom kolju počivala je podnica (p o n s) naselja i na njoj kuća, čiji temelj označuju djelomice sačuvane

donje vjenčanice, koje su opasale kuću na četiri strane i koje su nosile zidove b r v n a r e. Kuća je razdijeljena pregrađom na dva dijela; prednji je nešto veći od stražnjega. U sredini prednje prostorije uza zid prema ulaznim vratima nalazi se na podu debeli sloj ilovače, koji predstavlja ognjište za dnevnu upotrebu, kojoj je služila uopće ta prostorija. Manja prostorija odijeljena je od nje poprečnim zidom, a u desnom joj uglu bila je e s c h a r a, kućni žrtvenik u obliku ognjišta urešen svastikama, kako je gore opisano. Pod tim ognjištem

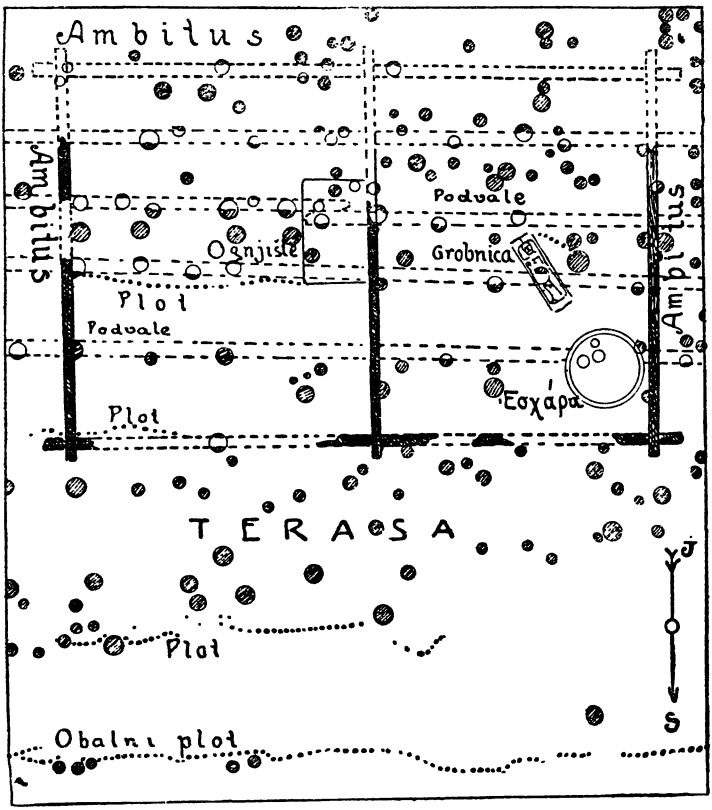

Sl. 8. Tlocrt sojeničarske kuće u Donjoj Dolini, na kome se razabiru kućni žrtvenik i grobnica ispod njene podnice

nađena je između kolja u dnu iskopana raka sa lijesom istesanim od hrastovine u obliku korita ili valova, a u njemu ostatci mrtvaca, valjda prvog osnivača dotične kuće. Sprijeda, pred kućom, prema Savi, bio je otvoren trijem, a oko kuće, na ostale tri strane, uzak slobodni prostor, t. zv. ambitus.

Pred terasom, koja se je diljem čitavog naselja sterala rubom Save, opažaju se u zemlju ukucani nizovi manjeg kolja, nekoć opleteni pleterom, koji su imali čuvati kuće, da im se prostor ispod podnice za većih poplava ne napuni granjem i muljem i tako vremenom ne zatrpa. Ti plotovi zato uvijek teku naporedo s rubom rijeke.

Vrlo poučan je okomiti prorez kroz ovu kuću, jer su tu stratigrafski slojevi dobro sačuvani i jasno vidljivi. Dolinsko naselje naime propalo je u V. vijeku pr. I. uslijed jedne još nerazjašnjene vodene katastrofe, koja je nenadano digla razinu Save za 2—3 m, te je na toj visini ostala dulje vremena, a kako je bujica poplavila kuće do krova, zatrpala je voda granjem i muljem vremenom čitavo naselje. Pri tom su brvna zgrada štitila nutrinu kuća tako, da je kroz pukotine između njih uplavljen samo sitniji mulj, dok je granje i ostalo doplavljeno sa krupnijim muljem ostalo vani i prevuklo zgrade tamnom crnkastom naplavom tako, da se već po boji naplave razabire sav raspored sojenica. Najdonji sloj je modra dilu-

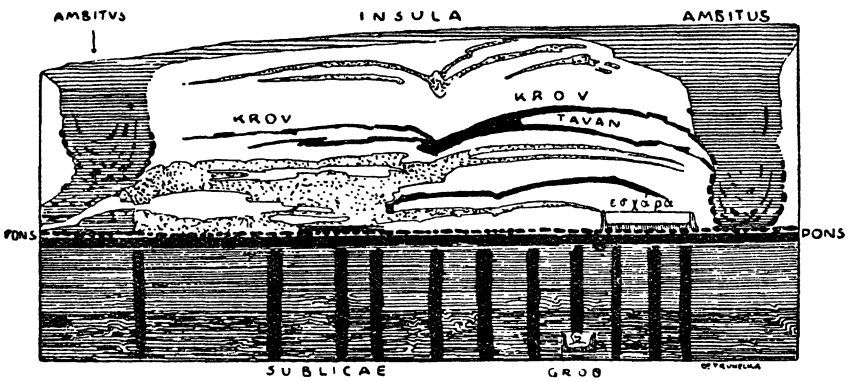

Sl. 9. Okomiti prorez kroz jednu sojeničarsku kuću u Donjoj Dolini, prikazanu na sl. 8., koji pokazuje ostatke konstrukcije zgrade i glavnih naplavnih slojeva

vijalna ilovača savske doline, kroz koju je Sava izdubla svoje korito. U nj je ukucano kolje, koje nosi podnicu naselja, i to kroz debeli sloj stare naplave pocrnjele od karboniziranog naplavljenog drvlja, raznog smeća i drugih organskih sastavina, uslijed čega je taj sloj tamne boje. Nad njim, do podnice sojenice, slijedi debeli sloj mlađe naplave, također potamnio od raznih organskih sastavina, a u same podnice, čije su se podvale sačuvale, opaža se, da ona u sobama nije od oblica načinjena, nego od cijepanih hrastovih dasaka. Na njoj stoji kuća takoreći fosilizirana u obliku dugoljaste kocke, ispunjene svjetlijom naplavom, u kojoj se drvene sastavine kuće, ma da su većinom posve istrunule, ističu svojom crnom bojom i ugljenim trunjem. Ta kocka opasana je sa tri strane tamnom krupnom naplavom, koja je dijeli od susjednih zgrada i predstavlja t zv. ambitus, t. j. neizgrađeni prostor između kuća. Jedan od tih slojeva je 1.30 m, drugi 1.60 m širok, i prema tomu širinom odgovara posve propisu starinskog lex XII tabularum, koji propisuje, da ambitus mora biti najmanje 2½ stope širok. To je starogrčki ἕρκος latinizirano herctum, t. j. sveta ograda, koja ima da od susjednih zgrada ogradi kuću i sveto ognjište kućnog božanstva, a ima i tu pravnu posljedicu, da jedan zid ne može biti zajednički dvjema susjednim kućama, nego je svaka za se kao neka insula nezavisna jedinica.

Što se tiče slojeva u nutrini kuće, oni su, kako je rečeno, svijetle boje, a samo od vrata prema zapadnom dnu zgrade razabire se nešto tamniji sloj sa sitnijim primjesama drvlja, što znači, da je bujica na otvorena vrata unijela i nešto manjeg granja. Taj sloj u glavnom dosiže do srednjeg zida, koji kuću dijeli na dva dijela: prednji sa običnim ognjištem u dnu bio je megaron, a stražnji za njim thalamos ili ložnica i u njemu, u desnom uglu, lijepo urešen kućni žrtvenik, eschara, nad grobnicom Lara ili starenika, sahranjenog pod njim.

Prednja soba ima odmah nad sobom krov, pod koji se je sa ognjišta vijao dim, dočim je ložnica imala nad sobom posebni strop, a prostor nad njim služio je kao tavan, gdje su u koševima i zemljanim i drvenim posudama spremali žito, koje je nađeno u velikim množinama, životne namirnice i druge kućne potrepštine.

Nema sumnje, da je kućni žrtvenik bio u vezi sa grobnicom ispod kuće, da su žrtve prinošene na njemu bile namijenjene u njoj sahranjenom pokojniku, i tako se tu vršio mrtvački ili h t o n i č k i kult po svim obredima, običajnim u prastaro doba u arijskih Helena i Latina. Nema sumnje, da je grob pod kućom bio grob osnivača kuće i porodice, koja je u njoj stanovala i na domaćem ognjištu prinosila mu žrtve i libacije, a nadjenemo li tomu deificiranom pokojniku počasno ime Lara, imademo tu sve praelemente larizma, komu namijenismo ove stranice. I sav i n s t r u m e n t u m s a c r u m kulta Lara imamo tu na okupu: i d o l Lara tu zastupa originalni skelet pokojnika; l a r a r i u m je tu mrtvački lijes, u komu je pohranjen; s v i j e t l o predstavljaju plamen žrtvenika i još koja

Aineas Larophor

Sl. 10. Srebrni denar Julija Cezara, na kojemu je prikazan Eneja, kako nosi Lara

lučeva svijeća; ž i t a za žrtve bilo je na tavanu u izobilju; v i n o posvjedočuju nam sjemenke vinove loze, nađene na više mjesta u ovom naselju; a da su naši sojeničari imali i t a m j a n a, možemo zaključiti, jer je tamjan nađen u suvremenim ilirskim grobnicama na Glasincu, a ako ga nisu imali, mogla ga je zamijeniti i koja mirisava smola domaćeg drveća.

Ako sve to, što smo rekli o larizmu i krsnoj slavi, uvažimo, moramo doći do zaključka, da je to jedan htonički obred prailirskog podrijetla, koji je sa ilirskog područja preko euganejskog dospio u Lacij, tamo ojačao brigom dardanskih doseljenika te se razvio u opći kult Lara i konačno se vratio s rimskim osvajačima na svoje ishodište, gdje se je pod kršćanskim dojmovima metamorfirao u k r s n u s l a v u.

Sl. 11. Kipić Lara od tuča, iskopan 1928. u ruševinama Stobi kod Gradskog u Macedoniji

VII

SOJENICE KAO ISHODIŠTE PONTIFIKATA

U prethodnoj studiji kušali smo dokazati, da je praizvor larizma i njegova derivata, krsne slave, bio u pretpovijesnim sojenicama, a ovdje ćemo isto pokušati i obzirom na najvažniju ustanovu rimske hierarhije, na pontifikat.

Kao polazna točka pri našem razmatranju mora nam naravski poslužiti samo ime pontifex. Današnje stanje nauke o tom pitanju može se, kako to čini i G. Wissowa[1]), točno obilježiti rečenicom, da je ono po svome sastavu isto tako jasno, kako je zagonetno po svom značenju, a njegovo je podrijetlo vjerojatno predrimsko.

Mišljenja starih pisaca o etimologiji ove riječi sveo je Herbig[2]) u ove tri formule: 1. pontem facere, 2. in ponte facere (= sacrificare) i 3. potifices = qui potestatem habent faciendi (sacrificia). Od njih je ona prva najprirodnija, jer pontifex doslovno znači čovjeka, koji gradi mostove. To je neoborivo jasno, a nejasno je samo, kako je riječ, koja označuje običnog obrtnika, mogla postati oznakom članova najvišeg rimskog svećeničkog kolegija. Pontifex je kovanica, napravljena po istom pravilu kao mnoge druge: aurifex, carnifex, opifex, panifex, lanifex, vestifex; onaj dodatak — fex ima u sebi čak i nešto ponizujućeg i kao takav po sebi označuje prostog obrtnika, a ne možda umjetnika, što nam najbolje dokazuje riječ versifex, kojom se ironički nazivlje hrđav pjesnik, kao i našom stihotvorac. Prema tomu sprvašnji ponti-

---

[1]) G. Wissowa, Religion und Kult der Römer, 1912. str. 503.

[2]) Herbig, Zur Vorgeschichte der römischen Pontifices u Ztsch. für vergl. Sprachforschung XLVII, 211. i d.

fex bio je obični rukodjelja, koji gradi mostove, dakle tesar, po našem današnjem shvaćanju, bez ikakvih pretenzija na istaknut socijalni položaj.

Ovako ispravno etimologizira već Varro de l. lat. V, 83, odbijajući, da se ime izvodi od potere i facere i nastavljajući: ego a ponte arbitror, nam ab his (scil. pontificibus) Sublicius est factus primum et restitutus saepe, cum sacra et uls et cis Tiberim non mediocra fiant. Varro dovodi tu ime pontifeksa u vezu ne samo sa nazivom mosta uopće, nego sa jednim naročitim mostom — to je Pons Sublicius preko Tibera na podnožju Palatina —, što su ga, navodno, pontifeksi prvi sagradili i od onda često popravljali. Mi ćemo se na taj most još morati osvrnuti, a sada nam treba ustanoviti, znači li riječ pons osim mosta i još nešto drugo.

Na biralištu u komicijama spominje se često, kao neki njegov građevni dio, pons. Sa njega — e ponte — govori predsjednik izbornog povjerenstva sabranim izbornicima (Sueton, Caes. 80) i preko njega mora svaki izbornik prijeći, da preda svoju glasovnicu (tabula, tessera) u izbornu žaru (cista) (Cicero de leg. VII. 38). Budući da predsjednik ima da govori narodu, sakupljenom na tisuće i po centurijama razmještenom u odnosna ovilia, to moramo pretpostaviti, da je pons, na komu on sa izbornim povjerenstvom upravlja izbornim činom, estrada ili neka vrst skele, dosta visoko odignuta nad podnicom, dakle, da to nije bio pravi most, nego visoki podium, sagrađen, kao što su i septum i ovilia, od drva. Uspomena na taj pons sačuvala se je u rečenici »sexagenarios de ponte eicere«. Festus, 334 a 16, i Varro, Non 23, 22[3]), sačuvali su nam sva tumačenja ove

---

[3]) Odnosno mjesto Festa glasi: sed exploratissimum illud est causae: quo tempore per pontem coeperunt suffragium fere, iuniores conclamaverunt, ut de ponte deiecerentur sexagenarii, qui iam nullo publico fungerentur, ut ipsi potius sibi deligerent imperatorem.

U Varona: sexagenarios per pontem mittandos male diu popularitas intellexit, cum Varro de vita p. R. lib. II. honestam causam religiosamque patefecerit: cum in quintum gradum (sc. aetatis) pervenerant atque habebant sexaginta annos, tum denique erant a publicis negotiis liberi atque otiosi, ideo in proverbium quidam putant venisse, ut diceretur sexagenarios de ponte deiici oportere, id est, quod suffragium non ferent, quod per pontem ferebat.

rečenice, od kojih je najprirodnije ono, da su mlađi glasači u komicijama, ne priznavajući starcima preko 60 godina pravo, da se aktivno miješaju u politiku, ove, ako bi ipak htjeli glasovati, odstranjivali sa p o n s a, koji vodi do glasačke žare, i prema tomu bi fraza s e x a g e n a r i o s d e p o n t e e i c e r e odgovarala današnjem »smatrati nekoga politički mrtvim«.

Tacit, A n a l. 63, nam priča, da je oko god. 1. po I. za ratova Germanikovih u Germaniji L. Domitius Ahenobarbus preko močvarnog područja između rijeke Emsa i Rajne sagradio p o n t e s l o n g i, da može prevesti svoju vojsku, a god. 15. po I. da je A. C a e c i n a S e v e r u s ove p o n t e s u ratu Germanikovu protiv Heruska obnovio te se preko njih povukao sa svojim legijama u svoju provinciju Moeziju, pošto je tu kod ovih »mostova« potukao Ariminija. B ö c k e r je istraživao u Oldenburgu ostatke ovakovih rimskih cesta, koje vode kroz popustljivo močvarno tlo, oskudno građevnim kamenjem, te je utvrdio, da su ti putovi bili sagrađeni isključivo od drva, i to na dva načina. Kod Oldenburga položene su grede jedna do druge diljem čitave ceste i s oba kraja prikovane drvenim koljem uz zemlju. Kod R o d e l h e i m a konstrukcija je savršenija, jer grede ne leže neposredno na zemlji, nego na podvalama, koje nose u zemlji ukucani piloti, dakle je taj p o n s l o n g u s imao potpuni oblik mosta, koji opet služi kao cesta. Prema tomu se riječ p o n s upotrebljava i za ovakove od drvenih trupaca sagrađene ceste.

Gust. Herbig, da protumači ime pontifeksa, pošao je od ovog potonjeg značenja (p o n s = put, cesta) te je osnovu tražio u staroindijskom p a t h, iz kojega je izvedeno engl. p a t h, njem. P f a d, grčko patos, a mi bismo tome možda mogli dodati i naše p u t. On je iz Rigveda citirao čitav niz citata, iz kojih se razabire, da se svećenici nazivlju p a t h i-k r t, to jest putokazima, provodičima, koji vjernike vode do prave spoznaje i do vjerničkog blaženstva; prosljeđujući alegoriju, bio bi i p o n t i f e x čovjek, koji ljudima ukazuje i sprema put do vječnog blaženstva, kako bi to mi rekli. Na taj način mogla bi se iskonstruirati neka veza između riječi p o n t i f e x i svećeničkog zvanja.

Međutim, ako je ovakova suptilna alegorija moguća u razmjerno visoko obrazovanog naroda, kakov nam prikazuju sanskritske rigvede, ona nikako ne odgovara onoj pretpovi-

jesnoj latinskoj primitivnosti, koja karakterizira doba, kada se u Laciju prvi put upotrebljava naziv pontifex za svećenika.

Iz ovoga, što smo naveli, proizlazi kao sigurno samo to, da se riječ pons upotrebljava: 1) za oznaku mosta, preko koga prelazi cesta s jedne obale rijeke na drugu, 2) za oznaku estrade ili odignute skele na forumu i na Campus Martius, gdje se vrše izbori u komicijama, i 3) napokon za drveni put (Bohlenweg, Prügelweg), koji omogućuje prolaz kroz veća močvarna područja. U sva tri slučaja glavna konstrukcija građe je ista: temelj su joj u zemlju ukucani kolci (lat. sublicae, otale Pons Sublicius), preko njih su položene podvale, a po njima gusti niz oblica ili cijepanih dasaka, koje sačinjavaju podnicu. To je u glavnom ista ona konstrukcija, kojom su sagrađene i manje ili veće podnice u jezerskim ili riječnim sojenicama, a na kopnu i u teramarama, na kojima su se nekoć nizale kuće i kolibe pretpovijesnih sojeničara i žitelja teramara, pa ako je ovakvih ikada bilo u Laciju ili u području, kojim su prolazili Latini, odnosno Italici, vjerojatno je, da su oni te podnice, koljem odignute nad razinom vode ili močvare, koje su često bile osnovicom velikih naseobina, zvali također imenom pontes.

Takova sojeničarska naselja postojala su još u povijesno doba. Herodot nam je ostavio zanimljiv opis sojenica u jezeru Prasias, današnjem Butkovu jezeru pod Bjelasicom (stari Orbelos), a Hipokrat opisao slična naselja na rijeci Phasis u Kolhidi. Mi znamo, da se u švajcarskim jezerima, pod kraj neolitika, pojavljuju sojenice kao posebna vrst naselja, te tamo postoje do povijesnog doba, i da se isti oblik naselja na suhom kopnu pod imenom terramara nalazi u velikom broju ne samo u Padovanskoj nizini, nego i inače u Italiji, gdje je bilo povoljno tlo za ovu vrstu naselja.

Kako nam Strabo kazuje, Veneti, nastanjeni diljem mletačkog zatona, živjeli su u selima, sagrađenim na podnicama, koje nosi kolje, i njihovo glavno naselje, današnja Venecija, nije ništa drugo, nego golema sojenica, kojoj je prostor između kuća i ispod kuća zasut i ozidan zidom. To je dokazano i arheološki, jer su ispod Fondaco dei Turchi i ispod palače Tiepolo kod Sant' Apollinare nađeni bron-

čanodobni slojevi, zaostali iza nekadanjih sojenica. Takove su sojenice bile nekoć i gradovi Hatria i Spina na ušću rijeke Pad. Sojenica sagrađena na isti način bila je po kazivanju Strabonovu i Ravena, i kroz njene su ulice strujale vode, na kojima se je obavljao vas promet čamcima i barkama.

Prodiranjem Italika od sjevera prema jugu, koji u početku brončanog doba potiskuju starosjedioce urođenike, širi se ovaj način građenja brvnima po čitavoj srednjoj Italiji i potiskuje stara tuguria i zemunice ili fondi di cabanne pražitelja te ih zamjenjuje drvenom građevinom, rasporedanom u sistem sojenica, odnosno teramara. Pošto je pons, t. j. podnica u ovakovim naseobinama, bio njihov glavni temelj, bilo je građenje sojenica za sojeničare jamačno najvažnije umijeće, a briga oko ispravnog stanja najvažnije pitanje općenitog karaktera, i zato je lako vjerovati, da je zvanje ovakova graditelja mosta ili pontifeksa bilo u velikom ugledu, čak u tolikom, da je uza nj bila vezana i svećenička čast.

Sl. 1. Oskijski novac Domicija Kalva sa dolabrom, apeksom, simpuvijem i aspersorijem

Da je ova pretpostavka vrlo vjerojatna, to nam potvrđuju atributi pontifikalnog zvanja. Glavni atribut je sacaena ili dolabra pontificalis, koja sa svojom širokom oštricom nije ništa drugo, nego bradva, kojom tesari tešu svoju drvenu građu. (Sl. 1.). To bi dakle bila uspomena na vremena, kada je glavno zanimanje pontifeksovo bilo građenje ovakvih mostova ili podnica sojeničkih. Pontifeksova sacena, ako je ispravno izvađanje novijih filologa,[4])

[4]) Kluge, Etymol. Wörterb. s. v. »Messer«, Sommer, Handbuch d latein. Laut- und Formenlehre § 51; Rossenberg u Pauly-Wissova, Realenzyklopaedie des klass. Altert. s. v. »sacaena«.

da joj je isti korijen s a c-s, koji nalazimo i u riječi s a x u m = kamen, bila je isprva od kamena i njeno podrijetlo prema tomu ide u neolitikum, u doba dakle, kada se prvi put pojavljuju sojenice kao posebna vrst naselja. Sjekira kao atribut svećeničkog zvanja nema u funkcijama pontifeksa i flamina nikakova opravdanja, jer klanje životinje određene za žrtvu ne vrši pontifeks, nego niži svećenici: m a c t a r i u s omamljuje životinju udarcem malja u čelo, a v i c t i m a r i u s je kolje nožem, i prema tomu se tu sjekira nikako ne upotrebljava, a ako ona nije stvarni atribut svećenički, onda mora da je potekla iz vremena, kada pontifeks nije bio samo svećenik, nego se bavio uz to i drugim — po ovom razglašenom atributu sudeći — tesarskim zvanjem.

Međutim nije ta bradva jedini atribut, koji nas sjeća nekadanjeg tesarskog zvanja pontifeksa i flamina. Ima tu i drugi, p i l e u s[5]) ili g a l e r u s, t. j. šiljata šubara od janjeće kože koje žrtvovane životinje. Taj pileus nije ništa tipno svećeničkog; njega nose malograđani, seljaci, čobani, mornari i razni obrtnici, sve sami pripadnici nižih razreda. I ako je on, kao na jednom novcu Brutovu, simbol revolucionarne slobode, on ima u sebi prije nešto proletarskoga, negoli aristokratsko-svećeničkog, i po svojoj naravi nikako ne dolikuje glavi velikoga svećenika, van ako je njegovo visoko zvanje proizašlo iz obrtničkih slojeva. U prilog tomu shvaćanju bilo bi to, da pilej pontifeksa i flamina ima na donjem rubu dvije podveze, koje bi se ispod brade zauzlale, da kapa kojim slučajem ne padne s glave. Te podveze, po sebi ništave, dobivaju veće značenje, ako uvažimo, da među ostalim t a b u-propisima pontifeksa imade i taj, da on na svojoj nošnji ne smije imati nikakova uzla i da čak ni svoj c i n g u l u m ne smije zauzlati, nego kopčom zakopčati. Ako to pak kod pileja smije biti, mora da je tomu uzrok stara predaja, koja sa svećeničkim zvanjem nije u bližoj vezi. Kod zvanja, gdje bi pri radu ili uslijed nagle kretnje kapa mogla lako pasti s glave, bilo je uputno privezati je, a to je bilo naročito potrebno kod gradnje mostova ili skela u sojenicama, gdje bi mogla pasti u vodu i potonuti. Tako je vjerojatno i

---

[5]) Ispor. Herbig, Ueber den Pileus d. alten Italiker u Stzber. Akadem. Münch. 1880, I, 527.

privezivanje pileja u pontifeksa stari običaj ovih pretpovijesnih tesara i preostao relikt iz doba, kada je glavno zvanje pontifeksa bilo tesarsko. Međutim ovakva jugularia ili podveze[6]) nisu trebala biti isključivo značajna za tesare, nego i za druge slične obrtnike, ali što pontifeksov pilej bitno razlikuje od svih drugih pileja, to je t. zv. apex ili šiljak, nataknut na njegovu vrhu. Iako se taj apex kao najviši svećenički simbol u literaturi često spominje, prikazuje na novcima i spomenicima, a u kršćansko doba postaje atributom najviše svećeničke vlasti, mi danas još ne znamo, što je taj apex u stvari bio. Sama riječ može se bez poteškoća izvesti od apio, ἅπτω, te označuje nešto, čime se udešava, prilagođuje. To je dakle prvobitno morao biti neki instrumenat. Kakav? To treba tek ustanoviti po sačuvanim opisima i spomenicima. Po Serviju, ad Aen. X. 27., je apex virga, quae in summo pileo flaminum lana circumdata et filo conligata erat ili ib. VII. 64. brevis virga, desuper habens aliquid lanae. Flamen dialis je ne smije nikada skidati s glave, dočim to ostali flameni u kući smiju, ali moraju uvijek imati glavu bar povezanu uzicom. Ta uzica je dakle nešto esencijalno u apeksa i zove se apiculum. Po definiciji Servijevoj ad Aen. X. 270, je apiculum filum, quo flamines velatum apicem gerunt. Konačno saznajemo od Paula, p. 10, da apex nije trajno pričvršćen uz pilej, nego da se je naticao (affigebatur). Iz ovih opisa proizlazi dvoje: apex je komad drva i to je drvo omotano vunenom uzicom. Pogledamo li, kako se on prikazuje na novcima[7]) i na relijefima, naročito na onome, na kome je August prikazan kao pontifex maximus sa dva flamena, od koga se jedna pola nalazi u Uficijama u Firenci (Sl. 2) a druga u Rimu,[8]) vidjet ćemo, da apex ima oblik slova

---

[6]) Te se podveze zovu i offendices.

[7]) Osobito na novcima Fabija Pictora, Cohen XVII. 6, Cn. Domitija ib. XVII. 7. M. Plaetorija ib. XXII. 8.; Lepida ib. III. 12; Julija Cezara ib. XII. 10. i t. d.

[8]) Monum. de l' Instit. de corr. arch. XI. tab. 34, 35.

Drugi spomenici u Monum de l' Inst. de corr. arch. XI. pl. XXXIV—XXXV. Isporedi i slike dodane članku »Flamen« u Saglio, Diction. d. Antiqu. gr. et rom.

T, u koga je okomita hasta okrenuta prema gore: ⊥ Ova potonja je prema vrhu stanjena i kojiput urešena zrnima, dočim je vodoravna hasta katkada zaobljena u obliku diska, te cijela naprava naliči na v r e t e n o ili m o t o v i l o, kakovo i danas još upotrebljavaju tesari za namatanje uzice (to je gornji a p i c u l u m), koje im je neophodno potrebno za označivanje ravnih pravaca crvenicom. (Sl. 3). Da je ovo tumačenje ispravno, potvrđuje nam izvan svake sumnje apex

Sl. 2. August kao pontifex maximus sa dva flamena, od kojih jedan drži commetaculum u ruci. Sva tri imaju na glavi pileus, a na njemu apex. Sa fiorentinskog reliefa, po Saglio, Dict. des antiqu. gr. et rom.

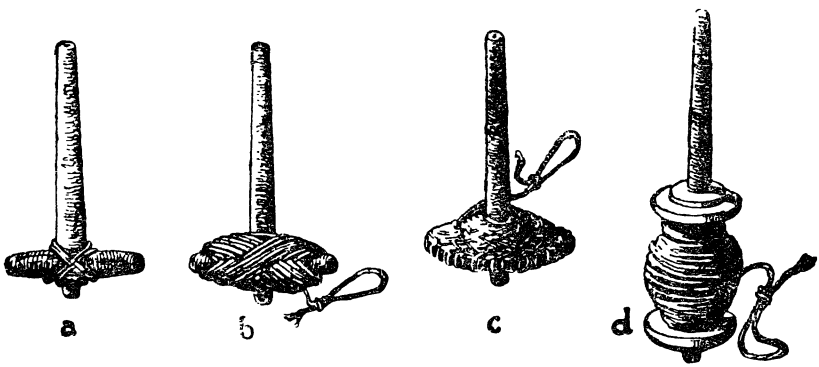

Sl. 3. Razne vrsti motovila za tesarsku kanafu

flamena Troade (Sl. 4.) na spomeniku u CIL. III. 386,[9]) jer on imade dva međusobno nešto razmaknuta diska i predstavlja pravi mosur, na koji se namata uzica, a iz njega strši šiljata ručica, zgodna za manipulaciju pri namatanju. Mi smo zato mišljenja, da je taj apex isprva bio vreteno, i to je opet jedno kath' exochen tesarsko oruđe. Kako je taj instrumenat dospio na kapu, s kojom na prvi pogled nije ni u kakvoj vezi, razumjet ćemo, ako se sjetimo, da baš tesari i danas još naj-

Sl. 4. Apex flamena Troade po Saglio, Dict. des antiqu. rom.

potrebniji alat, a to su olovka i »zollstock«, rado pri poslu zatiču za kapu ili šešir, da im budu uvijek pri ruci, pa su tako valjda i tesari sojenica zaticali svoj snop kanafe za pilej (sr. Paulovo affigere). S ovim našim tumačenjem slaže se i etimologija riječi apex, koja je izvodi od apio, ἅπτω, apiscor, jer ona označuje instrumenat, kojim se udešava, prilagođuje, izravnava, a što posve odgovara tesarskoj kanafi i njezinu motovilu ili vretenu.

Treći ikonografski atribut, koji po našem mišljenju dolikuje prije majstoru — tesaru, negoli kojem velikom svećeniku, iako ga ovaj na spomenicima redovito drži u ruci, je štap flamenov, t. zv. commetaculum. Po Festu u Pavla Diak. s. v., pontifeks i flamen njime rastjeruju gomilu, da si, idući na žrtvu, krče put i da ih nitko dodirom ne oskvrne. Ovo tumačenje izgleda u najmanju ruku vrlo naivno, jer veliki svećenik, kojega pri njegovim sakralnim funkcijama

[9]) V. njegovu sliku u Saglio o. c. sl. 386.

prate toliki ministri, camilli, popae, praecones, cultrarii, haruspex i dr., sigurno nema potrebe, da sebi štapom sam krči put kroz svjetinu, a taj bi mu štap za to bio i od slabe koristi, jer je dosta malen i kratak. Njegovo pravo značenje[10]) sadržano je uostalom posve nedvoumno u samom nazivu commetaculum = mjerilo. U ovom značenju upotrebljuje tu riječ već Plaut, Men. 10 19, a prihvatio ju je i Walde u svom rječniku.[11]) To je dakle »aršin«, kojim pontifex kao tesar mjeri duljinu svoje građe. Na spomenutom fiorentinskom relijefu, koji prikazuje Augusta kao velikog svećenika sa dva flamena, jedan od ovih drži takov commetaculum u ruci, a njegova će duljina, uspoređena sa razmjerama glave i s obzirom na »simetrije«, što ih Vitruv, III. 65, daje za razmjere ljudskog tijela i glave, otprilike odgovarati dužini rimskog cubitus-a ili lakta, glavne jedinice rimske metrologije za mjerenje u duljinu. S isto takovim kometakulom u ruci prikazan je i mensor (mjerač) Maximinus, koji se na natpisu CIL. VI. 39 hvali, da je amicus ommium. To je dakle jedan od glavnih atributa tesara i mjerača.

U rimskom Kapitolinskom muzeju imade jedna relijefna ploča,[12]) gdje su pontifikalni atributi prikazani uporedo sa tipno tesarskim oruđem, te nam ona njihovu suvislost zorno dokazuje. Tu je prije svega lituus, t. j. kukasti štap, kojim augur ocrtava templum, na kome će vršiti auspicia, u sredini je pontifikalni pileus sa karakterističnim apexom, desno do njega je secespita sa karakterističnom trouglatom oštricom,[13]) kojom flamen, prije nego će se žrtva

---

[10]) Izvedeno iz meto-are = izmjeriti, commetare = premjeriti. Kovanica načinjena je analogno kao spectaculum od spectare i znači instrumenat za mjerenje, kao što je ogledalo instrumenat za gledanje.

[11]) Walde, Lat. Wörterb. 481.

[12]) V. sliku u Saglio, Diction. des antiqu. gr. et rom. sl 6, 376, Sr. Gruter, Inscr. CXVI. 1; Museo Capitolinol V t. XV. A. Héron de Vilefosse u Saglio l. c.

[13]) Kratki i široki trouglati oblik secespite upućuje nas na to, da je ovaj oblik proizašao iz kremene tehnike, dakle iz neolitskog doba. To potvrđuje i činjenica, da svi ostali noževi i drugi instrumenti za rezanje brončanog i željeznog doba imadu dugu i usku oštricu. Prema tomu je i to neolitski relikt.

zaklati, simbolički nad njom vrši proceduru klanja. Dolje u sredini, donekle sakrivena drugim alatom, je sacaena pontificalis, a oko nje razno drugo tesarsko oruđe: dvije pile — serrae — i to jedna velika za rezanje greda i jedna priručna, dalje jedna sjekira dvosjeklica — bipennis, labrys — i tri manje teslice — asciae, — kako ih danas još upotrebljavaju tesari. Konačno su na vrhu držalica ovog oruđa nataknuta tri manja pileja, a jedan je položen na zemlju. Na njima se dobro razabiru iugularia ili offendices, koji su se zauzlavali pod bradom. (Slika 5.).

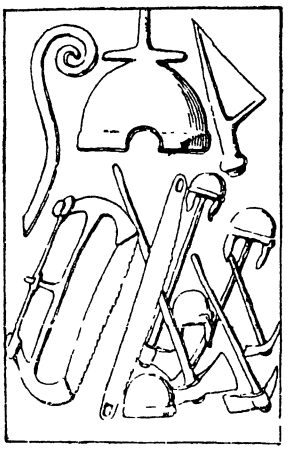

Sl. 5. Relief u Kapitolinskom muzeju s atributima pontifikata i raznim tesarskim oruđem. Po Saglio, Dict., sl. 7376

Na nekadanji tesarski život i rad pontifeksov u sojenicama upućuju nas i neke osobite, vrlo zanimljive tabu-zabrane, kojima su bili podvrgnuti rimski pontifeksi. Pontifex maximus ne smije jašiti,[14]) jer u jezerskim naseljima sojeničara naravski nema konja; on se u starije doba ne smije udaljiti izvan Rima[15]), jer u sojenicama, u slučaju nagle poplave ili kvara, treba uvijek da bude pri ruci onaj, koji će

[14]) Serv. Aen. VIII. 552.

[15]) Livius XXVIII, 38, 44; Plutarch Gracch. 21., Dio Cass. fr. 57.

taj kvar popraviti; on ne smije vidjeti mrtvaca[16]) niti čuti jadikovke pri sahrani, jer sojeničari zakapaju svoje mrtvace na suhom kopnu, daleko od samih sojenica; on se brije brončanom britvom, jer su se takovom brijali i njegovi predšasnici brončanog doba.

Kao što smo rekli, Varro dovodi naziv pontifex u vezu sa Pons Sublicius na podnožju Palatina, jer da su baš njega sagradili prvi pontifeksi. Svakako taj most igra u obredima pontifikalnog kolegija i u kasnije doba veliku ulogu. Svakog 15. svibnja ide taj kolegij sa vestalkama, čitavim magistratom i brojnim narodom u svečanoj povorci na taj most i nakon doprinesene žrtve bacaju Vestalke sa mosta u rijeku Tiber 24[17]) od rogoza i šaša načinjena ljudska lika kao žrtvu Argejima, navodno najstarijim božanskim osobama, za koje rimska predaja znade. Značenje ovih Argeja i njima doprinesenih žrtava nama je dosta nejasno; ali mnogo vjerojatnosti ima tumačenje starih i nekih novih pisaca, koji u bacanju ljudskih lutaka u vodu naziru simbolički prikaz ljudskih žrtava, koje su se na ovom mjestu u neko prastaro doba odista doprinosile. Svečanost je svakako prastara, jer se kult Argeja dovodi u vezu sa Pelazgima, a budući da je ceremonija na ovom mostu bila jedna od najvažnijih, te je obavlja vas pontifikalni kolegij, izvođena je od nje, polazeći od fraze in ponte facera sacrificia, ona druga u uvodu navedena etimologija riječi pontifex. Nas kod tog mosta najviše zanima ime sublicius. Već Servij, Aen. VIII. 646 tumači, da sublicae znače kolje ili pilote, koji nose taj most, a Dio Cassius, 37, 8, dosljedno izjednačuje pons sublicius sa pons ligneus. Drvena građa u toga mosta smatrala se je tako bitnom, da se za trajnost još u povijesno doba, prigodom obnavljanja drvene konstrukcije, nisu smjeli upotrijebiti željezni čavli. Nama se čini, da prometne prilike u doba, kad je taj most nastao, još nisu bile tako razvijene, da bi se ovakovi mostovi gradili isključivo kao prijelazi cesta s jedne obale rijeke na drugu, nego da je to vjerojatno bila podnica, na kojoj su bile poredane i kolibe, da je tu dakle

---

[16]) Serv. Aen. III. 64; Tacit, Ann. I, 62; Dio Cass. LIV, 28, LVI, 31.

[17]) U tekstovima je obično broj 27, ali valjda pogrešno mj. 24 ili možda mj. 17, jer najvećeg pontifeksa bira 17 najstarijih plemena.

postojala sojenica. Mnoge vijesti, što ih imamo o postanku Rima, slažu se s tim, da je sojeničarska arhitektura bila mjerodavna za najstarije građevne faze njegove. Po tradiciji bilo je najstarije rimsko naselje na Palatinu. To se brdo zove zapravo Palatium, Palatum, a za veliku starinu toga imena govori nam istoimeni sabinski grad Palatum kod današnjeg Reti, koji je po kazivanju Dioniza Halik. bio pelazgijskog podrijetla. Samo ime se dade lako protumačiti od palus = kolac, palare = zabijati kolce, palatus = kolcima utvrđen, palatium = mjesto, utvrđeno koljem. Prvo na Tiberu sagrađeno mjesto bilo je dakle taj Palatium tik do Pons Subliciusa, a nastalo je očito proširenjem riječnog naselja na kopnenoj strani.

Značajno je za naše pitanje, da se je službeni lokal najvišeg pontifeksa nalazio tu na Palatinu, nedaleko samog Pons Subliciusa. Da li on tu stanuje od praiskona ili mu je, kao nasljedniku kraljeva in sacris, nakon svrgnuća kraljevstva dodijeljen stan u villa regia, to je za nas sporedno; svakako stoji to, da se Prarim razvija u neposrednoj blizini drvenoga »mosta« i da je građen očito istom tehnikom kao i ovaj. Za starinu samog Palatina je značajno i to, da od svih gradskih četvrti u Rimu jedino Palatin ima naročitog flamena, to je flamen Palatualis, dočim ostali ne dobivaju imena po pojedinim gradskim četvrtima, nego po božanstvima, čija im je služba naročito povjerena. Iz toga opet možemo izvoditi, da je prvi flamen u Rimu imao sijelo na Palatinu.

Iskopine god. 1907. kod Scalae Cacci pokazale su, da je na Palatinu već u X. vijeku pr. I. postojalo lacialno naselje,[18]) a starine nađene u njemu posvema odgovaraju inventaru sjeveroitalskih terramara, pa je vjerojatno, da je i arhitektura tog naselja bila ista i da su pri osnutku toga naselja sudjelovali pontifices još u svojstvu građevnih tesara. Poznata zabrana u Lex XII. Tab.: hominem mortuom in urbe ne sepelito neve urito postaje razumljivom, ako pretpostavimo, da je Prarim bio soje-

---

[18]) Dante Vaglieri u Notizie degli Scavi 1907, 183, sl. 264, 144. sl. 529 i t. d. Gr. i Pinza u Monumenti dei Lincei 1905, 19 i Montelius, Civilisation primitive en Italie, 1904. II. 2, 178, 5 i d.

nica. gdje je zakapanje mrtvaca bilo tehnički neprovedivo a spaljivanje za opstanak drvenog naselja izvanredno opasno. Ta je zabrana dakle relikt starog doba, opravdan naravi naselja, a ostala je na snazi i kasnije, kada uzroci te zabrane više ne postoje, bar ne u onoj mjeri, kao u sojenicama i teramarama. Ako Cicero, de leg. II. 58, ovu zabranu tumači sa ignis periculum, njegovo je tumačenje posve ispravno.

Da su sojenice u neko davno doba — mi ga možemo precizirati pod kraj brončanog i u početku I. željeznog — u prvim fazama rimskog gradskog života igrale veliku ulogu, može se zaključiti i po tomu, što se najviši atributi rimskih magistrata sastoje u fascima, koje liktori nose pred njima a koji se sastoje od snopa šiblja i u nj zataknute sjekire. Da je to simbol sudačke vlasti, ne odgovara rimskom mišljenju; jer Rimljanin zna za ius gladii, ali ne zna za ius securis, a osim toga nema svaki magistrat, koji ima pravo na fasce, uz to i sudačke vlasti. Po našem mišljenju fasces su od iskona svežanj kolja i granja, u koji bi pomoćnici i djetići sojeničarskog pontifeksa nakon svršena posla zatakli svoje sjekire. I sam naziv lictor — od ligare = vezati — odgovara više čovjeku, koji veže fašine, negoli zvanju liktora, koje se u glavnom sastoji u tom, da prate svoga gospodara i da mu krče put tradicionalnim povicima date viam, de via discedite. Pa čak i ona čudna ali obvezna liktorska povorka, gdje jedan stupa za drugim, a ne jedan pored drugoga, sjeća nas tijesnih nogostupa i mostova, koji vežu sojenicu s kopnom, preko kojih mogu prelaziti, radi tjeskobe mjesta, samo jedan za drugim. Rimski magistrat sa svojim liktorima dakle je odraz jedne prastare slike: djetića, koji sa rada oko sojenica prate svoga majstora pontifeksa kući, a svaki je od njih uprtio na rame svežanj granja za noćni ogrijev i u nj zatakao držalo svoje sjekire.

Za tezu, da je pontifikat nekoć bio u vrlo tijesnoj vezi sa tesarskim zanatom pretpovijesnih sojeničara, možemo navesti još jedan dokaz, koji nam daju italske terramare. One nisu ništa drugo nego kopnene sojenice opasane umjetnim jarkom vode. Proučavajući teramare Padovanske nizine, Luigi Pigorini, počevši od 1881., a ponovno 1892., ustanovio je, da su teramare kod Castellazzo di Fonta-

nella razmještene po istom rasporedu, po komu je zasnovana i delimitacija starorimskog templum-a, na komu će auguri vršiti funkcije svoje auguralne discipline i promatrati auspicija. Area limitata ima tu oblik četverokuta, koji dijele cardo i decumanus, križajući se u decussisu u četiri kvadranta, orijentirana, kao i kod templuma, prema stranama svijeta, a ovi su kvadranti, kao i u kasnijih agrimenzora, razdijeljeni na manje kvadrate. Taj isti raspored ustanovio je i kod drugih teramara, naročito kod Rovere di Caorso, Montata de l'Oro, a u novije doba Castelfranco i Patroni sjeverno od rijeke Pada kod Castellazzo di Vho (prov. Mantova) i S. Caterina kod Kremone.[19]) Pravila ove delimitacije već su pod kraj brončanog doba tako tipno utvrđena, da se može razabrati, kako se primjenjuju i u svim drugim teramarama, koje su glavnom svojom osi strogo prema meridijanu, dakle prema limes sextantaneusu orijentirane, i pošto se tu radi očito o jednom tipnom italskom građevnom načelu, nije čudo, da to načelo preživljuje i mnoge kasnije vjekove i ostaje mjerodavnim i u povijesno doba kod osnivanja gradova, kolonija, vojničkih kastra, pa čak i kod gradnje Dioklecijanove palače u Saloni. Uopće ta stara teramarska delimitacija postaje temeljnim načelom agrimenzorske discipline rimskih geometara ili menzora, a da je ona primijenjena i kod osnutka samoga Rima, to nam svjedoči najbolje najstarije ime grada, Roma Quadrata, prozvana po kvadratima, na koje je razdijeljena prvobitna areja grada. Da je to načelo delimitacije imalo neko sakralno značenje, vrlo je vjerojatno, i zato je razumljivo, da je preuzeto i od augura u čisto sakralne svrhe za delimitaciju templuma. U tome možemo nazirati i prvu dodirnu točku, koja je postojala između pontifeksa kao tesara i prvog vještaka u delimitaciji te svećenika, koji utječe i u sakralne funkcije.

Ostaje nam još da rastumačimo, kojom li je asocijacijom ideja došlo do toga, da se je pontifex, isprva u glavnom tesar, dakle tehničar, preobrazio u svećenika. Po ideolo-

---

[19]) Ispor. o tom pitanju Pigorinijeve radnje u Bullet. Paletnol Ital. VII. 68—86 XXVI. 108; Parazzjeve ib. VII. 182 i d; Chiericcijeve ib. XXVI. 111; Castellfrancove i Patronijeve u Monum. dei Lincei XXIV. 309 i d. Rendic. Istituto Lombardo LVIII, 6—10.

giji svih htoničkih religija svakom lopatom, kojom se udari u zemlju, svakim kolcem, koji se u nju ukuca, vrijeđaju se htonična božanstva, a da se taj nefas, učinjen njima, pretvori u fas, treba žrtvovati piakularnu žrtvu i njenom krvlju natopiti povrijeđenu zemlju, odnosno temelje zgrade, koju valja sagraditi. Životinju, određenu za žrtvu, zaklat će naravski majstor graditelj, u našem slučaju pontifex, komu pripada krzno, da si od njega sašije pilej. Time postaje tesar-graditelj ujedno svećenikom, a kako on — i danas još — vrši tu funkciju, vidjet će svatko, tko ima prilike prisustvovati ma gdje na Balkanu klanju kurbana, kada se po selima kopa ili polaže temelj novoj gradnji i orosi krvlju ove žrtve. Iz ovog shvaćanja o htoničnom božanstvu niče obred t. zv. građevnih žrtava (Bauopfer), o komu u našoj etnografskoj literaturi imamo bezbroj podataka a kojiput i samih arheoloških dokaza. Te su žrtve obično ovan, pijetao ili druga životinja; ali narodne pjesme govore često i o ljudskim žrtvama, koje bi se uziđivale u temelje koje veće građevine. Još ni u jednom slučaju nije dokazano, da su se u tu svrhu doista žrtvovali ljudi, ali stari Rimljani vjerovali su, da su Argeji, što ih Vestalke u obliku rogoznih lutaka 15. svibnja bacaju sa Pons Subliciusa u Tiber, tek simbolički prikaz običaja, koji je u neko davno doba postojao u svoj grozoti barbarskog žrtvovanja ljudi. Kao takove prave ljudske građevne žrtve smatra Wilke[20]) dječje skelete, nađene pod temeljima kasnoneolitskih kuća u Rachmani, Phylakopi na Melosu i u Knossosu na Kreti, a ovima bi mogli dodati i jedan primjer iz Sojenica u Dônjoj Dolini na Savi kod Bos. Gradiške.

Mi smo tu, prigodom prvih iskapanja, naišli na djetinji grob ispod same podnice sojenica. Okosnica bila je pohranjena u drvenom, koritu sličnom lijesu, ali ne, kao ostale grobnice, koje su kasnije nađene, između kolja, koje nosi podnicu, nego ispod kolja. To će reći, grobnicu je probušio i u donjem dijelu posve razmrskao jedan od najjačih kolaca odnosne substrukcije tako, da je nepovrijeđena ostala samo gornja pola kostura i korita, u kome je sahranjen, i tako taj zanimljivi spomenik i danas još stoji u sarajskom muzeju.

---

[20]) U Ebert, Reallexicon XIV. 444.

Iz okolnosti, pod kojima je nađena, slijedi, da je ta lješina položena, prije nego se je počela graditi sojenica, i da je — možda namjerice — razmrskana prvim i najjačim kolcem, koji se je prigodom osnutka ovih sojenica zabio u muljevito tlo.

Ako je takav barbarski običaj prinašanja ljudskih žrtava prigodom građenja sojenica, kako bi to mogli iz ovoga slučaja deducirati, postojao i u drugih sojeničara, on je skoro zamijenjen manje barbarskom žrtvom; ali je svakako graditelj — dakle pontifex — imao tu žrtvu doprinositi.[21])

Od ovakovih pontifeksa proizašli su rimski pontifex maximus i flamines, a da su oni vremenom napustili svoj tesarski zanat i ograničili se na svećenički, lako je razumljivo. Pojačanjem građevne djelatnosti preuzimlju laici tehničke funkcije njihove: agrimenzori prisvajaju si i izgrađuju dalje disciplinu delimitacije, tesanje građe prepušta se laicima i pod dojmom etruščanske kamene arhitekture ono sve više gubi od svoje prvotne važnosti, i odsele se pontifeksi drže isključivo svećeničkog zvanja, koje je bilo i časnije i lukrativnije, u nj unose samo svoje stare atribute, a delimitaciju prenose na auguralna templa.

---

[21]) Možda nije bezrazložna asocijacija ideja, koja nam na ovom mjestu dovodi u pamet činjenicu, da je pontifex maximus osobno imao da izvršava osudu nad Vestalkama, koje bi se ogriješile o zavjet djevičanstva, te su se za kaznu zakapale žive.

TUMAČ

turskih i nekih drugih stranih riječi

abadžija tu. suknar, pustenar.

adžemi-oglan tu. kršćanski dječak odveden u Carigrad da ga tamo poturče i načine janjičarom.

aedicula lat. mala kućica, u kojoj su se smještali lari i drugi kipovi.

ajalet tu. upravna jedinica, u koje se dijeli vilajet; odgovara danas okružju.

akča tu. sitni srebrni turski novac.

alae u rimskoj kući krila s obje strane tablinuma.

alajbeg tu. zapovjednik **alaja** ili pukovnik.

architrav greda nad stupovljem grčkog hrama.

asker tu. danas = vojnik, ali u starije doba smatra se askerom i svaki činovnik ili namještenik, koji vrši službu na osnovi carskog berata.

atmadža tu. kobac.

avariz tu. je neredoviti jednokratni namet, koji se pobirao za vojne ili mornarske investicije.

bačilo vl. tor za ovce na planinskim pašama.

baduhava tu., doslovno »dim i zrak« zovu se oni porezi, koji se ne plaćaju za zemlju i druge uz nju vezane prihode te su odmjereni paušalno u novcu: filurija, dimarina, mladarina, gnjezdarina i dr.

balija zove se u Hercegovini muslimanski seljak, koji se bavi periodičkim nomadskim stočarstvom. Vjerojatno su to potomci juruka.

baša tu. u složenim riječima znači odnosnog starješinu: juzbaša = satnik, caribaša = vođa i sl.

baština hrv. u turskom jeziku označuje zemljišni posjed, koji prelazi na potomke u izravnoj muškoj lozi.

beg tu. naslov plemstva, koji se dodaje imenu.

bejt-ul-mal ar. doslovno kuća blaga, državna riznica, gdje su se pohranjivali i razni polozi. Dubrovčani ga zovu pokvareno **petomal.**

benobet-timar tu. je timar, podijeljen nekolicini spahija, koji se redomice izmjenjuju u pobiranju prihoda i vršenju odgovarajuće službe.

berat tu. zove se carska povelja, kojom se podjeljuju pojedincima razna zvanja i s njima spojeni porezi. Takve su berate dobivali i premikuri i knezovi.

beratlija tu. svatko, tko vrši službu na osnovi berata.

biselium lat. široka stolica priznata kao odlikovanje višim službenicima, kao edilima i dr.

bukranij grč. goveđa lubanja, koja se nasađivala na kuće i na metope kao zaštita protiv groma.

cataracta lat. zove se u starokršćanskim crkvama cijev, koja spaja oltar sa grobnicom mučenika, zakopanog pod njim.
ceribaše tu. su niži zapovjednici vojnugana, filuridžija i druge pomoćne vojske.
carisuridžija tu. poštar.
commercium lat. = promet.
compitum lat. = raskršće.
confareatio lat. svečano vjenčanje pred pontifeksom, pri čemu mladenci jedu zajednički hljeb. Takav brak može jedino pontifeks maximus razriješiti.
connubium lat. brak. **jus connubii** = bračno pravo.

čakir tu. bijeli jastreb, **čakirdžija** lovac bijelim jastrijebom.
čauš tu. = dočasnik.
čift tu. jaram.
čiftluk tu. seoski posjed, koji se može obraditi sa jednim parom volova, od pr. 100—150 dunuma zemlje.

dar ul harb tu. pogranično područje, izvrženo neprijateljskim napadajima.
daskal (od gr. didaskalos) zvali su se u Bosni putujući učitelji, koji su za plaću i hranu učili djecu čitati i pisati.
decurio lat. vijećnik u rimskim municipijima.
defterdar tu. gruntovničar.
demos gr. pleme.
derbend tu. klanac i utvrda, koja ga brani.
derbendžija tu. stražar, koji službuje u klancima.
dizdar tu. zapovjednik manje tvrđave, podređen kapetanu.
dogan tu. mladunče, naročito od sokola; **dogandžija** sokolar.
dunđer tu. tesar, graditelj.
emin tu. povjerenik, koji upravlja državnim novcem, porezima i drugim prihodima.

epistil = greda na stupovlju grčkog hrama.
endogamija gr. brak krvnih srodnika.

fanarioti zovu se grčki popovi, koje je carigradski patriarha postavljao na unosnija svećenička mjesta. Oni su pretežno bili Grci.
feth tu. osvojenje.
filur tu. od **florenus** naziv za dukat.
filuridžije su Vlasi, koji su u ime poreza plaćali godišnje po jedan dukat.

gurbet tu. putovanje po svijetu tražeći zaradu.

hajman tu. sinonim za **čergaš**, nomad, koji živi pod šatorom.
hak tu. znači pravo i dužnost. U Bosni služi za oznaku agrarnih podavanja.
halvedžija tu. koji prodaje i pravi halvu.
handžija tu. gostioničar.
harač tu. je porez, što ga je u Turskoj plaćala raja za svoj seoski posjed.
hâs pl. **havas** tu. je zemljišni posjed sa svim prihodima, koji je osobno vlasništvo sultana. I viši spahije su posjedovali za se takove hasa-zemlje.

iltizam tu. zove se zakup prihoda carskih hasova.
immolatio lat. zove se posipanje žrtve žitom prije nego će se žrtvovati.

impedimentum matrimonii: bračna zapreka.
imrahor tu. od **emiri-ahor** je naslov carskog konjušnika.
insulo l. otok; u rimskih naselja kućište, opasano sa svih strana uličicama.

jajlak tu. ljetna planinska paša.
javru tu. pile.
javrudžija tu. koji othranjuje mlade sokoliće.
jurukbeg tu. vrhovni poglavar juruka.
juruk ceribaša tu. poglavar manjih odjela juruka.
jus civitatis l. građansko pravo.
jus connubii l. bračno pravo.

kalajdžija tu. zanatlija, koji se bavi kalajsanjem bakrenog suđa kositrom.
kanun tu. zakon.
kanuni džedid tu. novi zakon.
kanunnama tu. zakonik.
kaplan tu. panter.
kasam tu. razdioba ostavine.
katun vl. od rom. cantone = selo.
katunar vl. seoski starješina.
kaur tu. pogrdno ime za kršćanina, koji nije turski podanik.
kaziasker tu. kadija, koji sudi svima koji su askerskog staleža.
kiridžija, tu. koji na konjima raznosi robu, u srednjem vijeku »ponosnik«.
kišlak tu. zimska paša.
knez seoski starješina. Neki kao Raskovići u Starom Vlahu (1739.—1739.) postavljeni su beratom.
komornica zove se Vlah, koji je kod valije zastupao po pola godine svoj katun.
korudžija tu. šumar.
kujundžija tu. zlatar.
kuloglan tu. zove se jenjičarski podmladak.
kuluk tu. doslovno robovanje, zovu se rajinska podavanja i dužnosti.
kuluk-akče tu. zemljarina.

malikana tu. zovu se imanja i prihodi, koji osobno pripadaju sultanu.
marifetnama tu. listina, kojom se nešto prima na znanje ili odobrava.
mefkufdžija tu. poreznik, koji sabire sultanove poreze i prihode.
mejhandžija tu. birtaš.
merdebeha tu. je novčana odšteta, što je plaćaju sokolari, koji nisu dostavili dužan broj sokola u carsku ili sandžakbegovu sokolanu.
mešćema tu. sudnica.
muadžela tu. nastupnina, koja se plaća kod kupovanja zemljišnog posjeda.
muderiz tu. profesor.
muhafiz tu. kapetan tvrđave.
mukata tu. je daća odmjerena paušalno u gotovom novcu.
multezim tu. zakupnik malikane.
murafa tu. parnica.
musselem tu. slobodnjak, vojnik komu je za službovanje dano imanje oprošteno od rajinskih poreza.
mustahfez tu. tvrđavni stražar.

ovile lat. tor. U komicijama bila su ovilia drvene pregrade, u kojima su se sastajale pojedine izborničke centurije.

pečalbar, zove je sezonski radnik i zanatlija, koji ide u tuđinu da nađe zaradu.
peripteros gr. je starogrčki hram, opkoljen redom stupovlja.
praestes lat. zaštitnik.
premikur vl. (zr. sr. lat. primicerius) je naziv za starješinu vlaha filuridžija jedne nahije, koji pobire sve daće od njih, predstavlja ih pred vlasti a po srijemskoj kanunnami (1588.) ima se brinuti i za kolonizaciju svog područja. Oni su namješteni beratom kao premikuri u Starom Vlahu Radoica (1641.) i sin mu Petar (1651.).
pterema gr. kod grčkog hrama stupovljem omeđeni trijem, koji opasuje cellu.

raja tu. je seljak, koji posjeduje i obrađuje zemlju te od nje plaća osim harača i sve poreze i daće, koje su dužni davati posjednici čiftluka. Ime se odnosi na ove bez obzira na vjeru, a tek u novije doba ono označuje kršćanske podanike.
resm tu. pl. **rusum**, isto što i porez.
resmi benak tu. porez za neženje.
resmi čift tu. porez od čiftluka.
resmi kismet tu. daća, koju pobire kadija za raspodjelu ostavštine.
ruznama perz. dnevnik.

sacra familiae lat. obiteljski obredi.
salnama pers. godišnjak.
sandžak tu. zastava; u upravnoj raspodjeli isprva pokrajina a poslije dio vilajeta, koji odgovara od prilike okružju.
sansar tu. lasica.
sejahatnama perz. putopis.
sevir lat. član kolegija šestorice augustala.
sevdalinka tu. ljubavna pjesma.
simitčija tu. pekar koji peče male kruščiće — **simide**.
softa tu. đak medrese.
spahija je posjednik timara koji godišnje nosi najviše 20.000 akči a dužan je poći kao konjanik na vojnu.
subaša tu. nekoć zajim višega reda, danas upravitelj imanja.

šahin tu. sokol.
šahindžija sokolar.

tabu malajski izraz za nešto, što je zabranjeno.
tanzimat tu. naredbe, kojima se uvode reforme.
tapija tu. je posjedovnica, što je spahija izdaje kupcu zemljišta. zemljišta.
terzija tu. krojač.
teskera tu. potvrda, propusnica i sl.
timar zove se područje spahinsko, koje nosi godišnje najviše 20.000 akči prihoda.
totem lik ili životinja, koja je zajednički simbol jednog plemena.
transenna lat. tanka kamena ploča sa nizom malih, obično okruglih okana, uzidana u prozor rimske kuće da propušta zrak i svijetlo.

ujaračiti tu. izvježbati životinju. osobito sokola, dresirati.

varda, vardište naziv mjesta gdje su Vlasi imali svoje stražarnice.
vešak tu. ris.
vilajet tu. veća upravna jedinica, kojom upravlja beglerbeg ili vezir. Podrazdjeli su sandžaci.
vojnik tu. je u Turskoj bio kršćanski vojnik, koji je za svoju službu dobivao vojničku baštinu na uživanje. Institucija je stara i ide u doba sultana Murata i beglerbega Rumelije Timurtašpaše.

zajim tu. je posjednik timara, koji nosi od 20.000—100.000 akči godišnje.
zerdav tu. hermelin.
ziamet tu. timar zajimov.
zimija tu. naziv za kršćane, koji su turski podanici za razliku od tuđih (kjafira).

SADRŽAJ

I Podrijetlo bosanskih muslimana 5

II Macedonski Juruci 17

III O podrijetlu žiteljstva grčkoistočne vjeroispovijesti u Bosni i Hercegovini 29

IV Kolijevka i groblje prvih Kotromanića 44

V Bosanski sokolari 58

VI Larizam i krsna slava 64

VII Sojenice kao ishodišta ponitifikata 116

Tumač turskih i nekih drugih stranih riječi 133

Dosad su u »Suvremenoj knjižnici« Matice Hrvatske izašla ova djela:

Prvo kolo

1. VJEKOSLAV MAJER: Pepić u vremenu i prostoru I.
2. SIDA KOŠUTIĆ: S naših njiva. Roman I. dio.
3. JOZA IVAKIĆ: Slavonija, zemlja plemenita. Izabrane pripovijesti.
4. MILUTIN NEHAJEV: Knjiga eseja.
5. ANTE KOVAČEVIĆ: Od danas do sutra. Humoreske.
6. IVAN GORAN-KOVAČIĆ: Dani gnjeva. Novele.

Drugo kolo

7. VINKO KRIŠKOVIĆ: Moderni engleski eseji.
8. STJEPAN MIHALIĆ: Knjiga o Mlakaru i drugima. Novele.
9. IVO KOZARČANIN: Sam čovjek. Roman.
10. FRANJO PAVEŠIĆ: Podvoda. Roman.
11. ANTE NEIMAREVIĆ: 1914. Roman.
12. SIDA KOŠUTIĆ: S naših njiva. II. dio.

Treće kolo

13. MILE BUDAK: Ognjište. Roman I. dio.
14. MILE BUDAK: Ognjište. Roman II. dio.
15. MILE BUDAK: Ognjište. Roman III. dio.
16. MILE BUDAK: Ognjište. Roman IV. dio.
    Prvo i drugo izdanje rasprodano.
    Treće izdanje izlazi za koji dan.
17. ALDOUS HUXLEY: Giocondin posmijeh. Izabrane novele.
18. VJEKOSLAV MAJER: Pepić u vremenu i prostoru II.

Četvrto kolo

19. IVO KOZARČANIN: Tihi putovi.
20. ANTON NIZETEO: Nevjesta na otoku.
21. RIKARD NIKOLIĆ: Sudbinom vijani.
22. MATE ORIŠKOVIĆ: Mejrina krv.
23. ZLATKO MILKOVIĆ: Buđenje. Roman.
24. MILE BUDAK: Na veliki petak. Pripovijetke.

Peto kolo

25. VJEKOSLAV KALEB: Na kamenju. Novele.
26. JAKOV SEKULIĆ: Za srećom.
27. ANTUN BONIFAČIĆ: Paul Valery.
28. MARA ŠVEL: Šuma i šokci.
29. JURE PAVIČIĆ: Krčevina. Novele.
30. ZLATKO MILKOVIĆ: Braća Seljani.

Šesto kolo:

31. MILE BUDAK: Ratno roblje I. knjiga.
32. MILE BUDAK: Ratno roblje II. knjiga.
33. ALBERT HALER: Iz tuđih književnosti.
34. MILA MIHOLJEVIĆ: Za svijetlom. Novele. (U štampi).
35. ANTUN BARAC: Književnost i narod. (Doštampano).
36. BOŽO LOVRIĆ: Traženje. Roman. (Doštampano).